030645

ग्र॰सं॰ २०१०८

॥अथ॥आरतासार भः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य०
॥१॥

श्रीगणेशायनमः। राम। ओ३म। भूमिमुपस्पृशेद्‌ग्न इळानमइळा
नमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तुदेवेभ्यः। शिवानःशंत
मा भवसुमृळीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि। भद्रंकर्णेभिश्शृणुयामदेवाः
१०।स१।यूनंइंद्राग्नीभवतामवोभिः ऋ१ स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिः ऋ१क
योनश्चित्रआभुवत्‌ ऋस्योनापृथिविभवऋ१ उदितःशुक्रियंदधौनमह
मात्मनिदधेअनुमामैत्विंद्रियंमयिश्रीर्मयियशः। सर्वःसप्राणःसबलः। उ
त्तिष्ठाम्यनुमाश्रीः। उत्तिष्ठत्वनुमायंतुदेवताः। अदब्धंचक्षुशिषितंमनः। सू
र्योज्योतिषांश्रेष्ठोदीक्षेमामाहिंसीः। तच्चक्षुर्देवहितंशुक्रमुच्चरत्‌। पश्येम ॥१॥

हरं…

॥ वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधि। वेदस्यमआणीस्थश्रुतंमेमाप्रहासीरनेनाधीतेन। अहोरा
त्रान्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामि तन्मामवतुतद्वक्तारमवत्ववतुमामवतुवक्तारमवतुवक्तारम्॥१॥
त्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा। त्वंयज्ञेष्वीड्यः। १ रास्वेयत्सोमभूयोभरदेवोनःसविताप्राशनोवसुर्भूरिरिदंद्रपुरुत्सोनिःशंनोनिदानसस्तक्रम॥

मनुरद्दःशतंजीवेमशरदःशतं। आवद्‌स्त्वं ऋ त्वमग्नेव्रतपाअसि ऋ१भ
न्तोअपिवातयमनः। ओंशांतिः शांतिःशांतिः। ओ३म अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृ
त्रंहत्वामहानभवद्यन्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रत
त्वंदृएतस्याङ्गआज्यंकुर्यादितिहैकआहुरेकमितित्वेवस्थितंप्रवोदेवायाग्न
यइतिराद्धिकामोविशोविशोवोअतिथिमितिपुष्टिकामःपुष्टिवैविशःपुष्टि
मानभवतीत्यतिथिमितिपदंभवतिनैनकुर्यादित्याहुरीश्वरोतिथिरेवच
रितोस्तदुहस्माहकुर्यादेवयावेभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसवाअतिथिर्भव
तिनवाअसंतमातिथ्यायाद्रियंतेतस्मादुकाममेवैतत्कुर्यात्स्वयद्येतत्कु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य० ॥२॥

यीद्दागन्म वृत्रहं तममिंत्स्येतं तत्त्वं प्रथमं कुर्यादेतद्धा अहरीप्संत: संवत्सरमा
सतेत आगच्छंतिं त एतेनुष्टुप्शीर्षाणीस्त्रयस्त्र्चा भवंति ब्रह्म वै गायत्री वा
गनुष्टुब् ब्रह्मणैव तद्वाचं संदधात्यबोध्यग्नि: समिधा जनानामिति कीर्त्तिका
मो होता जनिष्ट चेतन इति प्रजापशुकाम: ॥१॥ अग्निन्नरो दीधितिभिररण्यो
रित्यन्नाद्यकामो ग्निर्वा अन्नादः श्विरतरमिव वा इतरेषां ह्येष ग्निमागच्छंत्यथ
ह मुखत एवाग्निमागच्छंति मुखतोन्नाद्यमश्नुते मुखतः पाप्मानमपघ्नते ह
स्तच्युती जनयंतेति जातवेदतस्माद्धा अङ्गो यजमानो जायते तस्माज्जातवे
न्नानि चत्वारि छंदांसि भवंति चतुष्पादा वै पशवः पश्रूनामवरुध्यै तानि त्रीणि ॥२॥

छंदांसि भवंति त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै तेद्वे
छंदसी भवत: प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुष श्चतुष्पादा: पशवो यजमा
नमेतद्द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ता: पराग्वचनेन पंचविं
शतिर्भवंति पंचविंशोयं पुरुषो दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बा
हू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते थो पंचविंशं वा ए
तदह: पंचविंश एतस्याह्न: स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्ध एव पं
चविंशतिर्भवंति तास्त्रि: प्रथमया त्रिरुत्तमयैकया न त्रिंशंन्त्यूनाक्षरा
विराडेन्यूने वै रेत: सिच्यते न्यूने प्राणान्यूनेन्नाद्यं प्रतिष्ठितमेतेषां कामाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण• मवरुंध्या एतान्कामानवरुंधे य एवं वेदैता अग्निसंपद्यंते बृहती च विराडं
॥३॥ चच्छंदांसि येतस्याह्नः संपन्नामथो अनुष्टुभमनुष्टुबायतनानि ह्याह्न्यानि ॥२॥
गायत्रं प्रउगं कुर्यादित्याहुस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी
भवतीत्यौष्णिहं प्रउगं कुर्यादित्याहुरायुर्वा उष्णिगायुष्मान्भवतीत्यानुष्टु
भं प्रउगं कुर्यादित्याहुः क्षत्रं वा अनुष्टुप् क्षत्रस्याप्त्या इति बार्हतं प्रउगं कुर्या
दित्याहुः श्रीर्वै बृहती श्रीमान्भवतीति पांक्तं प्रउगं कुर्यादित्याहुरन्नं वै प
ङ्क्तिरन्नवान्भवतीति त्रैष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याहुर्वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यवान्भव
तीति जागतं प्रउगं कुर्यादिहुर्जागता वै पशवः पशुमान्भवतीति तद्गायत्र ॥३॥
त्या१

मेव कुर्याद्ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते तदु माधु
छंदसं मधु ह स्म वा ऋषिभ्यो मधुछंदाश्छंदति तन्मधुछंदसो मधुछंदस्त्व
मथो अन्नं वै मधु सर्वं वै मधु सर्वे वै कामा मधु तद्यन्माधुछंदसं शंसति
सर्वेषां कामानामवरुध्यै सर्वान्कामानवरुंधे य एवं वेद तद्धैका हिकं रू
पसमृद्धं बहु वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शांत्या एवं शां
तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठ
ति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति ॥३॥ वायवायाहि दर्शतेमे
सोमा अरंकृता इति तद्वा अहरहर्यजमानाय च देवेभ्यश्चारंहास्मा एतदह
रूसे१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्भवतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतीन्द्रवायूइमेसुताआया
तमुपनिष्कृतमितियद्वैनिष्कृतंतत्संस्कृतंमाहास्यैंद्रवायूसंस्कृतंगछतोय
एवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिमित्रंहुवेपूतदक्षंधियंघृताचींसा
धंतेतिवाग्वैधीर्घृताचीवाचमेवास्मिंस्तद्दधातियएवंवेदयेषांचैवंवि
द्वानेतद्धोताशंसत्यश्विनायज्वरीरिषइत्यन्नंवाइषोन्नाद्यस्यावरुध्यैआ
यातंरुद्रवर्त्तनीइत्याहास्याश्विनोयज्ञंगछतोयएवंवेदयेषांचैविद्वाने
तद्धोताशंसतींद्रायाहिचित्रभानविंद्रायाहिधियेषितइंद्रायाहितूतुजा
नइत्यायाह्यायाहीतिशंसत्याहास्येंद्रोयज्ञंगछतियएवंवेदयेषांचैवंवि ॥४॥

द्वानेतद्धोताशंसत्योमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगतेत्याहास्य
विश्वेदेवाहवंगछंतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिदाश्वां
सोदाशुषःसुतमितियद्वाहददुषोददुषःसुतमित्येवतद्वाहददतिह्यस्मैतं
कामंदेवायकामएतत्छंसतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसति
पावकानःसरस्वतीयज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुर्वाचमेवास्मिं
स्तद्दधातियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतियज्ञंवष्टितियद्वाह
यज्ञंवहत्वित्येवतद्वाहताःपराग्वचनेनैकविंशतिर्भवंत्येकविंशोयंपुरुषो
दशहस्त्याअंगुलयोदशपाद्याआत्मैकविंशस्तमिममात्मानमेकविंशंस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्कुरुते ताभिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पं
चविंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंच
विंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुतेऽथो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश
एतस्याह्नः स्तोमः स्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्व एव पंचविंशतिर्भवं
ति भवंति ॥ इति प्रथमारण्यके प्रथमोध्यायः ॥ राम ॥ ओम् ॥ आ त्वा रथं
यथोतय इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरावैकाहिकौ
रूपसमृद्धौ बहु वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शांत्या एव शां
तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठति ॥५॥

य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतीद्रं नेदीय एदिहि प्र स्तूतिरशाची
भिर्यं त उ स्थिन इंद्रसुस्थं वा एतदहः सुस्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्रैतु ब्रह्म
णस्पतिरच्छा वीरमिति वीरवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते सु
वीर्यमिति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्यु
क्थ्यमिति सुस्थं वा एतदहः सुस्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपमग्निर्नेता सवृ
त्रहेति वार्त्रघ्नमिंद्ररूपमेतद्धमेतदहरेतस्याह्नो रूपं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतु
र्भूस्त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वेति वृषण्वद्वा इंद्रस्य रूपमेंद्रमेतदहरेतस्याह्नो
रूपं पिन्वंत्यपो मरुत्वन्तमिहे विनयंति वाजिनमिति वाजिमद्वा इंद्रस्य रूपमेंद्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण० ॥
॥ ६ ॥

मेतदहरेतस्याह्नोरूपंमथोउतंसंदुहंतिस्तनयंतमक्षितमितिस्तनयद्वाइं
द्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नोरूपंप्रवइंद्रायबृहतइतियद्वैबृहत्तन्म
हन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंबृहदिंद्रायगायतेतियद्वैबृहत्तन्मह
न्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंनकिःसुदासोरथंपर्यासनरीरमदि
तिपर्यस्तवद्वांतिमद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंसर्वान्वागाथांछंसतिसर्वे
षामह्नामाप्त्यैसर्वेषामुक्थानांसर्वेषांपृष्ठानांसर्वेषांशस्त्राणांसर्वेषां
प्रउगाणांसर्वेषांसवनानां॥१॥५॥असत्सुमेजरितःसाभिवेगःसत्य
ध्वृतमितिशंसतिसत्यंवाएतदहःसत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंत ॥६॥

दुवासुक्रंब्रह्मवैवसुक्रोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यंतेतदाहुर
धकस्माद्वासुक्रेणैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्यतइतिनहवाएतेन्योवसुक्रान्म
रुत्वतीयमुदयच्छन्नविव्याचेतितस्माद्वासुक्रेणैवैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्य
तेतदनिरुक्तंप्राजापत्यंशंसत्यनिरुक्तोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैस
कृदिंद्रंनिराहतेनैंद्राद्रूपान्नप्रच्यवतेपिबासोममभियमुग्रतर्दइतिशंस
त्यूर्वंगव्यंमहिगृणानइंद्रेतिमहद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंतदुभारद्वा
जंभरद्वाजोहवाऋषीणामनूचानतमोदीर्घजीवितमस्तपस्वितमआसस
एतेनसूक्तेनपाप्मानमपाहततद्यद्भारद्वाजंशंसतिपाप्मनोपहत्याअ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्
॥७॥
नूचानो दीर्घजीवीतपस्व्यसानीतितस्माद्भारद्वाजंशंसतिकयाशुभास
वयसःसनीळाइतिशंसत्यायुर्वासतेप्रतिहर्यंसुस्थेस्वस्थंवाएतदहरुक्थ
वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंतदुकयाशुभीयमेतद्वैसंज्ञानंसंतनिसूक्तं
यत्कयाशुभीयमेतेनहवाइंद्रोगस्त्योमरुतस्तेसमजानततद्यत्कया
शुभीयंशंसतिसंज्ञात्याएवतदायुष्यंतद्योस्यप्रियःस्यात्कुर्यादेवास्य
कयाशुभीयंमरुत्वांइंद्रवृषभोरणायेतिशंसतींद्रवृषन्इतिवृषण्वद्वा
इंद्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नोरूपंतदुवैश्वामित्रंविश्वस्यहवैमित्रं ॥राब्र॥
विश्वामित्रआसविश्वंहास्मैमित्रंभवतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वाने ॥७॥

तद्धोताशंसतिजनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिनिविद्धानमैकाहिकंरूपसमृद्धं
बहुवाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारुणंक्रियतेशांत्याएवशांतिर्वैप्रति
ष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतियएवंवेद
येषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिताःपराग्वचनेनसप्तनवतिर्भवंतिसाया
नवतिस्तिस्रस्तास्त्रिंशिन्योविराजोथयाःसप्तातियंतियेवैषाप्रशंसासा
ष्ययस्यतस्याएवंतास्त्रिःप्रथमयात्रिरुत्तमयैकशतंभवंतिपंचांगुलयश्च
तुष्पर्वाद्विकक्षसीदोश्चाक्षश्वासफलकंचसापंचविंशतिःपंचविंशानीत
राणिद्व्यंगानितच्छतमात्मैकशततमोयछतंतदायुरिंद्रियंवीर्यंतेजोयज

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आर॰ए॰॥ मानएकशततमंआयुषीद्रियेवीर्येतेजसिप्रतिष्ठितंस्तास्त्रिष्टुभमभिसं
॥८॥ पद्यंतेत्रैष्टुभोहिमध्यंदिनंः॥२॥६॥तदाहुःकिंप्रेंखस्यप्रेंखत्वमित्ययंवैप्रें
खोयोयंपवतएषह्येषुलोकेषुप्रेंखतइतितत्प्रेंखस्यप्रेंखत्वमेकंफलकं
स्यादित्याहुरेकधाह्येवायंवायुःपवतेस्यरूपेणेतितन्नादृत्यंत्रीणिफ
लकानिस्युरित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषांरूपेणेतितत्तन्नादृ
त्यंद्वेएवस्यातांद्वौवाइमौलोकौवद्धातमाविवदृश्येतेयउएनेअंतरे ॥सो॰ऋ॥
णाकाशःसोंतरिक्षलोकस्तस्माद्वेएवस्यातामौदुंबरेस्यातामूर्ग्वाअ ॥८॥
न्नाद्यमुदुंबरऊर्जोन्नाद्यस्यावरुध्यैमध्यतउद्नेस्यातांमध्यतोवैप्र
स्वा

त्ताअन्नंधिनोतिमध्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधात्युंजन्योरज्ज
वोभवंतिदक्षिणाश्वसव्याश्वेदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जवःसव्या
एकेषांतद्यदुजन्योरज्जवोभवंत्युभयेषांपशूनामाप्त्येदार्भ्यःस्युर्दर्भो
वाओषधीनामपहतपाप्मातस्माद्दार्भ्यःस्युः॥७॥३॥अरत्निमात्रउप
रिष्टूमेःप्रेंखस्यादित्याहुरेतावतावैस्वर्गालोकाःसंमिताइतितन्नना
दृत्यंप्रादेशमात्रस्यादित्याहुरेतावतावैप्राणाःसंमिताइतितन्नन्नादृ
त्यंमुष्टिमात्रस्याद्देतावतावैसर्वमन्नाद्यंक्रियतएतावतासर्वमन्नाद्य
मभिपन्नंतस्मान्मुष्टिमात्रएवस्यात्सुरस्तात्प्रत्यंचंप्रेंखमधिशेहेद्दि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ आरला० ॥ त्याहुरेतस्यरूपेणायएषतपतिपुरस्ताध्येषइमांलोकान्प्रत्यङ्ङधिरो
॥ ९ ॥ हतीतितत्तन्नादृत्यंतिर्यंचमधिरोहेदित्याहुस्तिर्यंचंवाअश्वमधिरो
हंतितेनोसर्वान्कामानवाप्नवामेतितत्तन्नादृत्यमन्वंचमधिरोहेदित्याहु
यं रनूचीवैनावमधिरोहंतिनौर्वैषास्वर्ग्यायणीयस्त्रेंखइतितस्मादन्वंच
मेवाधिरोहेच्छुबुकेनोपस्पृश्योंछुकोहैवंवृक्षमधिरोहतिसउवयसा
मन्नाद्यतमइतितस्माच्छुबुकेनोपस्पृश्योंबाहुभ्यामधिरोहेदेवंश्येनो ॥ सां ब्र ॥
वयांस्यभिनिविशतएवंवृक्षंसउवयसांवीर्यवत्तमइतितस्माद्बा
हुभ्यामधिरोहेदस्येपादन्नोछिंद्यान्नेदस्येप्रतिष्ठायाउछिद्याइति ॥ ९ ॥

(गो)
प्रेंखंहोताधिरोहंत्योदुंबरीमासंदीमुद्गातावृषावैप्रेंखोयोषासंदीतन्मि
थुनंमिथुनमेवतदुक्थमुखेकरोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यए
वंवेदाथान्नंवैप्रेंखःश्रीरासंद्यन्नंचैवतच्छ्रियंचान्वधिरोहतोवृसीहोत्रकाः
समधिरोहंतिसब्रह्मकाःसमुत्सृप्यवाओषधिवनस्पतयःफलंगृह्णंति
तद्यदेतस्मिन्नहनिसर्वशःसमधिरोहंतीषमेवतदूर्जमन्नाद्यमधिरोहंत्यू
र्जोन्नाद्यस्यावरुध्यैवषट्कृत्यावरोहेदित्याहुस्तत्तन्नादृत्यमकृतावैसापचि
तिर्यामपरूयंतकरोतिनिग्रह्यनक्षमवरोहेदित्याहुस्तत्तन्नादृत्यमकृतावै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥
॥१०॥

सापचितिर्यां मध्यष्ठायकरोति प्रतिख्याय भक्षमवरोहेद्देषा वा अपचि
तिर्यां पश्यते करोति तस्मात्प्रतिख्यायैव भक्षमवरोहेत्प्राङ्वरोहेत्प्राग्वै
देवरेतः संप्रजायते तस्मात्प्राङ्वरोहेदवरोहेत् ॥ ५ ॥ ८ ॥ इति प्रथमारण्य
के द्वितीयोध्यायः ॥ राम ॥ ॐम् ॥ हिंकारेणेन तदहः प्रतिपद्येतेत्याहुर्ब्रह्म वै
हिंकारो ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते य एवं वेद यदेव हिंकारे
ण प्रतिपद्यता ३ इ एषा वै हिंकारो योषर्क्यमिथुनं मिथुनमेव तदुक्थमुखे सांन् ॥
करोति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद यदेव हिंकारेण प्रति ॥१०॥

पद्यता ३ इ यथा वा अग्निरेवं ब्रह्मणो हिंकारो यद्वै किंचाग्निया जितित्व
त्सर्यन्त्येवैनन्तृणत्त्येवं यं कामं कामयते हिंकारेणाभ्येवैनं तृणत्तिय एवं
वेद यद्देव हिंकारेण प्रतिपद्यता ३ इ वाचो वा एषा व्यावृत्तिर्दैव्यै च मानुष्यै
चैय द्धिंकारः स यद्धिंकृत्य प्रतिपद्यते वाचमेव तद्व्यावर्तयति दैवीं च मा
नुषीं च ॥ ९ ॥ १ ॥ तदाहुः केन स्याद्धुः प्रतिपदिति मनश्च वाक्चेति ब्रूयात्सर्वे वै
न्यस्मिन्कामाः श्रिताः सर्वानन्या कामान्दुहे मनसि वै सर्वे कामाः श्रिता म
नसा हि सर्वान्कामान्ध्यायति सर्वे हास्मिन्कामाः श्रयंते य एवं वेद वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्॰॥ ॥११॥ ग्वै सर्वान्कामान्दुहे वाचा हि सर्वान्कामान्वदति सर्वान्हास्मै कामान्वाग्दुहे
य एवं वेद तद्धाहुर्नैतदह ऋचा न यजुषा न साम्ना प्रत्यक्षात्प्रतिपद्येतैन
र्चा न यजुषा न साम्नेत्याहुरिति तदेता एव व्याहृतीः पुरस्ताज्जपेद्भूर्भुवः
स्वरित्येता वाव व्याहृतय इमे त्रयो वेदा भूरित्येव ऋग्वेदो भुव इति य
जुर्वेदः स्वरिति सामवेदस्तन्नर्चा न यजुषा न साम्ना प्रत्यक्षात्प्रतिपद्य ॥सांब्रा॥
तैनर्चा न यजुषा न साम्नैति ॥१०॥२॥ तद्धितिप्रतिपद्यते तन्न हितिवा अ
न्नमन्नमेव तदभिप्रतिपद्यते एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याह ॥११॥

रदेकाक्षरद्व्यक्षरां ततेतितातेतितिथैवैतत्कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहर
त्यैकाक्षरद्व्यक्षरां ततेतितातेतितियेवतत्तत्त्वया वाचा प्रतिपद्यते तैनदु
क्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्येतद्ध्येव प्रथमं वाचो अग्रं य
त्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वाचा हि नामधेयानि धीयन्ते यदेषां श्रेष्ठं
यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरि
तीदमु ह गुहाध्यात्ममिमा देवतास्तदु आविरधिदेवतमित्येतत्तदुक्तं भव
ति ॥११॥३॥ तद्दिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यते एतद्वाव भुवनेषु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णइत्यतोह्येषजातउग्रस्त्वेषनृम्णःसद्योज
ज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिसद्योह्येषजातःपाप्मानमपाहतानुयंविश्वेम
दंत्यूमाइतिभूतानिवैविश्वऊमास्तएनमनुमदंत्युदगादुदगादितिवा
वृधानःशवसाभूर्योजाइत्येषवैवावृधानःशवसाभूर्योजाःशत्रुर्दास
यभियसंदधातीतिसर्वंह्येतस्माद्बिभायाव्यनच्चव्यनच्चसस्नीतियच्चप्रा
णियच्चाप्राणमित्येवतदाहसंतेनवंतप्रभृतामदेष्वितितवसर्ववशमित्ये ॥सा॰वृ॥
वतदाहत्वेक्रतुमपिवृंजंतिविश्वइतित्वयीमानिसर्वाणिभूतानिसर्वा ॥१२॥

णिमनांसिसर्वेक्रतवोपिवृंजंतीत्येवतदाहद्विर्यदेतेत्रिर्भवंत्यूमाइतिद्वौवै
संतौमिथुनौप्रजायेतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदस्वादो
स्वादीयःस्वादुनासृजासमितिमिथुनंवैस्वादुप्रजास्वादुमिथुनेनैवत
त्प्रजांसंसृजत्यदःसुमधुमधुनाभियोधीरितिमिथुनंवैमधुप्रजामधु
मिथुनेनैवतत्प्रजामभियुध्यतितदुक्तमृषिणास्वांयत्तनूंतन्वामैरयतेत्य
स्यांशारीरीमिमांछंदोमयीमित्येवतदाहयोतनूरेवतन्वोअस्तभेष
जमित्यस्यैशारीर्याइयंछंदोमयीत्येवतदाहतस्यैयान्यष्टावक्षराणि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥
॥१३॥

सागायत्रीयान्येकादशसात्रिष्टुब्यानिद्वादशसाजगत्यथयानिदशसावि
राडृशिन्येषुत्रिषुछंदःसुप्रतिष्ठितापुरुषइतित्र्यक्षरंसउविराज्येतानिंवा
वसर्वाणिछंदांसियान्येतानिविराट्चतुर्थान्येवमुहैववैविदुषएतदहः
सर्वैश्छंदोभिःप्रतिपन्नंभवति॥१२॥तानदेनविहरतिपुरुषोवैनदस्त
स्मात्पुरुषोवदन्सर्वःसंनदतीवनदइवओदतीनामेति॥१३॥आपोवाओ
दत्योयादिव्यास्ताहीदंसर्वमुदत्यापोवाओदत्योयामुख्यास्ताहीदंसर्व ॥सांवृ॥
मन्नाद्यमुदतिनदयोयुवतीनामेति॥१४॥आपोवावयोयुवत्योयाअंत ॥१३॥

रिक्ष्यास्ताहिपोह्ययंतइवापोवावयोयुवत्योयाःस्वेदतेनाहिसरीसृप्यं
तद्रूवपतिवोअघ्यानामेति॥१५॥आपोवाअघ्यायाअग्नेर्धूमाज्जायंते
आपोवाअघ्यायाःशिश्नास्रसृज्यंतेघेनूनामिषुध्यसीति॥१६॥आपोवा
वधेनवस्ताहीदंसर्वंधिन्वंतीषुध्यसीतियदाहपतीयसीत्येवतदाहत्रि
ष्टुभंचानुष्टुभंचविरहतिवृषावैत्रिष्टुब्योषानुष्टुप्तन्मिथुनंतस्मा
देपिपुरुषोजायांविलाकृत्स्नतरमिवात्मानंमन्यतेतास्त्रिःप्रथमयापंच
विंशतिर्भवतिपंचविंशआत्मापंचविंशःप्रजापतिर्दशहस्त्याअंगुल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण॰ योदशपाद्यो द्वाऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं
॥१४॥ संस्कुरुते यो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नस्तोमः स्तत्समे
न समं प्रतिपद्यते तस्माद्ध एव पंचविंशतिर्भवति ॥१३॥ तदिति प्रतिप
द्यते तन्नदिति वा अन्नमन्नमेवं तदभि प्रतिपद्यते एतां वाव प्रजापतिः
प्रथमां वाचं व्याहरदेकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तथैवैतत्कुमारः ॥सा॰ ब्र॥
प्रथमवादी वाचं व्याहरत्येकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तयैवतत्तत्तव
त्यां वाचा प्रतिपद्यते न दुश्चर्म विशाद्बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्येत ॥१४॥

द्ध्येव प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वाचा हि नाम
धेयानि धीयंते यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरि
प्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरिती दमु ह गुहाध्यात्ममिमा देवता अ
द उ आविरधि देवतमित्येतन्न दुश्चर्मा भवति ॥१४॥ तदिदास भुवनेषु ज्ये
ष्ठमिति प्रतिपद्यते यद्वै ज्येष्ठं तन्महन्महद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रू
पं तां सुते कीर्त्तिं मघवन्महित्वेति महद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं त्वे
यद्भावद्धे वीर्याये ति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं न णामुत्वान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ ॥१५॥ तमंगीर्भिरुक्थेभिरित्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रू
पंन्यूनाक्षरे प्रथमे पदे विहरति न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यूने प्राणान्यू
नेन्नाद्यं प्रतिष्ठितं मे तेषां कामानामवरुध्यै एतान्कामानवरुंधे य
एवं वेदं द्वे दशाक्षरे भवतस्तयोरन्नाद्ययो रूपाप्त्यै यच्च पदद्वयं च पा
दकमित्यष्टादशाष्टादशाक्षराणि भवंति यानि दशान वप्राणा आत्मै
वदशमः सात्मनः संस्कृतिरष्टावष्टाउद्यंते श्रुतेय यत्कामयते यए ॥सा ब्र॥
वंवेद॥१५॥ तानदेन विहरति प्राणो वै नदस्तस्मात्प्राणेन दः सर्वः स ॥१५॥

न्नदतीव नदं व ओदती नामितीशुउष्णिगक्षरैर्भवत्यनुष्टुप्पादे रायु
र्वीउष्णिग्वा गनुष्टुप्तदस्मिन्नायुश्च वाचं च दधाति ताः त्रिः प्रथमया पं
चविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दशहस्त्या अंगुल
योदशपाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचवि
शं संस्कुरुतेथो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नस्तोमस्तत्स
मेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्वै एव पंचविंशतिर्भवंतीत्यध्यात्मं पंचवि
शो थाधिदैवतं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्ता एताः पंचदेवता इमं वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षाःपुरुषंपंचोहैवैतादेवताअयंविष्टःपुरुषःसोत्रालोमभ्यआनखे
भ्यःसर्वःसंगआप्यतेतस्मात्सर्वाणिभूतान्यापिपीलिकाभ्यआत्मान्ये
वजायंतेतदुक्तमृषिणासहस्रधापंचदशान्युक्थेतिपंचहिदशातोभ
वंतियावद्द्यावापृथिवीतावदित्तदितियावतीवैद्यावापृथिवीतावाना
त्मासहस्रधामहिमानःसहस्रमित्युक्थान्येवतदनुमदतिमहयंतिया
वद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवागितियत्रहक्वचब्रह्मतद्वाग्यत्रवावाक्तद्वा
ब्रह्मेत्येतत्तदुक्तंभवत्येषांवाएषांस्तुक्तानांनवर्चंप्रथमंनववैप्राणाः ॥१६॥

प्राणानांक्लृप्त्यैषळृचंभवतिषड्वाऋतवऋतूनामाप्त्यैपंचर्चंभवति
पंचपदापंक्तिःपंक्तिर्वाअन्नमन्नाद्यस्यावरुध्यैतृचोभवतित्रयोवाइमे
त्रिवृतालोकाएषामेवलोकानामभिजित्यैतात्रिसंपद्यंतेबृहतीछंदो
मृतंदेवलोकमेषआत्मेवमुहैवैवंविदेतयेवसंपदामृतमेवात्मानम
भिसंभवतिसंभवति ■८■१६■इतिप्रथमारण्यकेतृतीयोध्यायः ■
राम ■ ॐ ॥ अथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधा
त्यथातोग्रीवास्ताआचक्षतेयथाछंदसमुष्णिहइत्यथसूददोहाःप्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ ॥१७॥ णो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातः शिरस्तद्गायत्रीषु भवत्य
ग्रं वै छंदसां गायत्र्यग्रमंगानां शिरस्तदर्कवतीषु भवत्यग्निर्वा अर्क
स्तान्भवंति नव कपालं वै शिरो दशमी शंसति त्वक्केशा इत्येव सा भवत्य
थो स्तोमातिशंसनाया एवैतो त्रिवृच्च स्तोमो भवतो गायत्रं च छंदएत
द्यो वै स्तोमछंदसोः प्रजा तिमनु सर्वमिदं प्रजायते यदिदं किंच प्रजा
त्ये प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः
प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातो विराजो भवंति तस्मात्पुरु ॥१७॥

× प्राणो वै सूददोहाः २

षः पुरुषमाहर्विराडस्यस्मासु राजसि ग्रीवा वै धारयसीति स्तनमानं
वाय द्वादुताः संबाह्वतमाः सत्योऽन्नतमा प्रत्यच्यं तैन्नं हि विराळन्नमु वीर्य
मथ सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधाति ॥१॥१७॥ अथातो दक्षिणः
पक्षः सोयं लोकः सोयमग्निः सा वाक्तद्रथंतरं स वसिष्ठस्तच्छतं तानि
षड्वीर्याणि भवंति संपात एव कामानामाप्त्यात्यै प्रतिष्ठित्या अन्नाद्यायपं
क्तिरथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथात उ
त्तरः पक्षः सोसौ लोकः सोसावादित्यस्तन्मनस्तद्बृहत्स भरद्वाजस्तच्छ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण० ॥ १८ ॥

तं तानि षड्वीर्याणि भवन्ति संपात एव कामानामभ्याप्त्यै प्रतिष्ठित्या अ
न्नाद्याय पंक्तिस्ता ऊनातिरिक्ता भवन्तो वृषा वै बृहद्योषा रथन्तरमति
रिक्तं वै पुंसो न्यूनं स्त्रियै तस्मादूनातिरिक्ता भवन्ति थो एकेन ह वै पत्रे
ण सुपर्णस्योत्तरः पक्षो ज्यायांस्तस्मादेकयर्चोत्तरः पक्षो भूयान्भवं
त्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातः
पुच्छं ता एकविंशति द्विपदा भवन्त्येकविंशतिर्ह्येमानि प्रत्यंचि सुपर्ण
स्य पत्राणि भवन्त्यथो एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा पुच्छं वय ॥१८॥

सां द्वाविंशी शंसति प्रतिष्ठयोरेव तद्रूपं क्रियते तस्मात्सर्वाणि वयांसि पु
च्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनेव प्रतिष्ठायोत्पतन्ति प्रतिष्ठा हि पुच्छं स एष द्वाभ्यां
दशिनीभ्यां विराड्भ्यामनयोर्द्वाविंश्योर्द्विपदयोरयं पुरुषः प्रतिष्ठित
स्तस्य यत्सुपर्णरूपं तदस्य कामानामभ्याप्त्या अथ यत्पुरुषरूपं त
दस्य श्रियै यशसेन्नाद्याय प्रतिष्ठित्या अथ सूददोहा अथ धाय्याथ सू
ददोहा वृषा वै सूददोहा योषा धाय्या तद्धुन्नयतः सूददोह साधाय्यां
परिशंसति तस्माद्द्वयोरेतः सिक्तं सदेकतामेवाप्येति योषामेवाभ्येत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण-॥ आज्ञानाह्रियो षातः प्रज्ञानां तस्मादेनामत्र शंसति ॥२॥१८॥ गायत्रीतृ
॥१९॥ चाशीतिं शंसत्ययं वै लोको गायत्रीतृचाशीतिर्यद्वा अस्मिंल्लोके यशो
यन्म होयन्नु मिथुनं यदन्नाद्यं यापचितिस्तदश्नवै तदाप्नवानि तदव
रुन्धे तन्मे सदित्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनेमं लोकं सं
तनोति बार्हतीतृचाशीतिं शंसत्यंतरिक्षलोको वै बार्हतीतृचाशी
तिर्यद्वांतरिक्षलोके यशो यन्म होयन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचिति
स्तदश्नवै तदाप्नवानि तदवरुन्धे तन्मे सदित्यथ सूददोहाः प्राणो ॥१९॥

ओं
वै सूददोहाः प्राणेनांतरिक्षलोकं संतनोत्यौष्णिहीतृचाशीतिं शंस
त्यसौ वै लोको द्यौरौष्णिहीतृचाशीतिर्यद्वा अमुष्मिंल्लोके यशो यन्म
होयन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचितिर्यद्देवानां देवं तदश्नवै तदाप्नवा
नि ॥ तदवरुन्धे तन्मे सदित्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणे
नामुं लोकं संतनोति संतनोति ॥३॥२०॥ इति प्रथमारण्यके चतुर्थो
ध्यायः ॥ राम ॥ श्रीराम ॥ वशं शंसति वशो मइदं सर्वमसदिति ता एक
विंशतिर्भवंत्येकविंशतिर्हिता अंतरुदरे विकृतयो भो एकविंशो वै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण०॥
॥२०॥

स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठोदरमन्नाद्यानां नाविछंदसो भवति विश्वुद्रमि
व वा अंत स्थ्यमणीय इव च स्थवीय इव च तः प्राणा वं छंदस्कारं यथो
पपादं शंसति यथोपपादमिव वा अंतस्थं ह्रसीय इव च द्राघीय इव च वा
थसूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधाति ता मत्रोत्सृज
ति द्वादशाक्षराः शस्त्वा द्वादश विधा वा इमे प्राणाः सप्तशीर्षण्या द्वौ स्त
न्यौ त्रयो वांच्या त्रवे प्राणा आप्यंते त्र संस्क्रियंते तस्मादेना मत्रोत्सृजं द्द नः
तीदाग्नीयु वं सुन इत्यैंद्राग्ना ऊरू उर्वष्ठीवे प्रति ष्ठे ताः षट्पदा भवंति ॥२०॥

प्रतिष्ठाया एवं द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेवत
द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति द्वितीयास्सप्तपदा भवंति ताग
यत्रीचानुष्टु मं च करोति ब्रह्म वै गायत्री वागनुष्टुब्ब्रह्मणैव तद्वाचं सं
दधाति त्रिष्टुभमंततः शंसति वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्येणैव तत्पशून्परिगच्छति
तस्मात्पशवो वीर्यमनूपतिष्ठंते ईर्यतां चैवास्थानं च॥ १॥२०॥ प्रवो महे
मंदमानायांधस इत्यैंद्रे निष्केवल्ये निविद्दधाति प्रत्यक्षाध्येव तदात्मन्वीर्यं
धत्ते ता स्त्रिष्टुब्जगत्यो भवंति तदाहुरथ कस्मात्त्रिष्टुब्जगतीषु निविद्दधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण॥ तीतिं नह वा एतस्याङ्गं एकं छिद्रो निविदं दधार न विद्याचेति तस्मात्त्रिष्टुप
॥२१॥ जगतीषु निविदं दधाति तदेतदहस्त्रिनिविक्कं विद्यादृशो निविद्धाल खिल्या
निविन्नि विदेव निविदेवमेनं त्रिनिविकं विद्यादथस्मृक्तैवनेन वायोन्यधा
यिचाकं न्यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति तयोरस्त्वं न्नेसमस्य यदसन्म
नीषाइत्यं नाद्यस्यावरुध्यै अथावपनमेतं अंतरे रौद्रीणां दशातीनां त्रिष्टु
बुजगतीनां बृहतीसंपन्नानां यावतीर्वपंते तावंत्सूर्ध्वमायुषो वर्षाणि
जीवंत्येतेन हैवावपनेनायुराप्यंते प्रजां मे पशवोर्जयन्तीति त्वेवसजनी
यमनुशंसति ताक्ष्यं शंसति स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्यैः स्वस्तितायै स्वस्त्यय ॥२१॥

नमेवतत्कुरुते एकपदां शंसत्येक चो दं सर्वमसानीत्यथो सर्वं छिंदस्कृति
माप्नवानीति इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगास्ताः सप्तानुषजति स
प्तवै शीर्षन्प्राणाः शीर्षन्नेवतत्प्राणान्दधात्यष्टमीन्नानुषजति वागष्टमी
नेन्नेवाकु प्राणैरनुषक्तासदिति तस्मादुसा वाक्समानायतनाप्राणैः
सत्यननुषक्ता विराजः शंसत्यन्नं वै विराजो न्नाद्यस्यावरुध्यै वासिष्ठेन
परिदधाति वसिष्ठो सानीत्येषस्तोमो महद्गायवाहद्विति महद्धत्यारू
पसमृद्धया धुरीवालोन वानयन्नधायीत्यं तो वै धूरं तं एतदहरेत

आ॰ २ ए॰॥ स्याह्नो रूपमिंद्र त्वायमर्क ईट्टे वसूनामित्यर्कवत्या रूपसमृद्धया दिवी
॥२२॥ वद्यामघिनः श्रोमतं धा इति त्रेयं ह कं च ब्रह्मण्यावागुद्यते तत्कास्य की
र्त्तिर्भवति यत्रैवं विद्वानेतया परिदधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्या
त्॥२॥२१॥ तत्सवितुर्वृणीमहे द्यानो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिप
दनुचरौ वैकाहिकौ रूपसमृद्धौ बहु वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वा
रुणं क्रियते शांत्या एवं शांतिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठाया
मंततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता ॥२२॥

शंसति तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रं महतो वै महदंत एतदह
रेतस्याह्नो रूपं कतरा पूर्वा कतरा परायोरिति द्यावापृथिवीयं समा
नोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपमनश्वो जातो अनभी
शुरुक्थ्य इत्यार्भवं रथस्त्रिचक्र इति यदेत त्रिवत्तदंतो वै त्रिवदंत
एतदहरेतस्याह्नो रूपमस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति वैश्वदेवं ब
हुरूपं बहुरूपं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपं गौरीर्मिमाय सलिलानि त
क्षतीत्येतदंतमानो नद्राः ऋतवो यंतु विश्वत इति वैश्वदेवं निविद्वान

॥आ०र०ण० भेकाद्दिकं रूपसमृद्धं बद्भवाए तस्मिन्नह नि किंच किंच वारणं क्रियते शं
॥२३॥ स्याएवं शं तिर्वै प्रतिष्ठेकाहः शंस्यामेव तत्प्रतिष्ठायामं त तः प्रतितिष्ठतिप्र
तितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोतारं शंसति वैश्वानराय धिषणा
मृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदं तो वै धिषणां त एतदहरेतस्याह्नो रू
पं प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतं समानोदर्कं समानोदर्कं वा
एतदहरेतस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्यां पु
रस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्त्य ॥२३॥

यनमेव तत्कुरुते इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदस्यं समा
नोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपमह्नो रूपं ॥ ३ ॥ २२ ॥ इति
प्रथमारण्यके पंचमोध्यायः ॥ प्रथमारण्यः समाप्तः ॥ राम ॥ ओम् ॥ एष
पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्याय
न्पूर्वे ये त्यायंस्ते पराबभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमी
युर्न्य१न्या अर्कमभितो विविश्र इति बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वंतः पवमानो
हरित आविवेशेति प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वंगावगधाश्चेरपादा न्यन्या
अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं
बृहद्धतस्थौ भुवनेष्वंतरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वंत रसावादित्यः पवमा
नो हरित आविवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः ॥१॥ रू॥
उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी तो हीदं
सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच तस्याग्निरर्कोन्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वम
श्नुतेंतरिक्षमेवोक्थमंतरिक्षं वा अनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंति तस्य ॥२४॥

वायुरर्कोन्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुते सावेव द्यौरुक्थममुतः प्रदा
ना द्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच तस्यासावादित्योर्कोन्नमशीतयो
न्नेन हीदं सर्वमश्नुत इत्य धिदैवतमथाध्यात्मं पुरुष एवोक्थमयमे
व महान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात्तस्य मुखमेवोक्थं यथा पृ
थिवी तथा तस्य वागर्कोन्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुते नासिके एवो
क्थं यथांतरिक्षं तथा तस्य प्राणोर्कोन्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुते न
देतद्ध्वस्य विष्ठपं यदेतन्नासिकायै विनतमिव ललाटमेवोक्थं यथा

म०म०गा०सं० २०१०८

आ२ए०॥ द्यौरस्तथा तस्य चक्षुरर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते समानमशी
॥२५॥ तयोर्ध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि सम
नन्तीं ॥ अन्नेनेमं लोकं जयत्यन्नेनामुं तस्मात्समानमशीतयोर्ध्यात्मं चा
धिदैवतं चान्नमेवं तदिदमन्नमन्नादं स्मियमेव पृथिवी तो हीदं सर्वमु
न्निष्ठति यदिदं किंच यदु किंचेदं प्रेत्तौ ३ ई तदसौ सर्वमत्ति यदु किंचातः
प्रेती ॥ तदियं सर्वमत्ति सयमित्याद्याद्यन्नाह वा आद्यो भवति न तस्ये
शेयन्नाद्यो द्येद्येनन्नाद्युः ॥२॥२४॥ अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रे ॥२५॥

तो द्यौर्दिवा नां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोऽन्नमन्नस्य
रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रे
तो वाग्वाचो रेतः कर्मैतदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स इरा
मयो यद्धीराममयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके संभव
तिं हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दहृशे य एवं वेद ॥ ३ ॥२५॥ तं प्रपदाभ्यां
मेषु प्रापद्यत ब्रह्मे रूषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मा
त्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आर०ए०॥ अन्नवतीं मुरू(र)णीहीत्यब्रवीत्तदुदरमन्नवदुर्वै वमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरोन्न

॥२६॥ वदुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्ष्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवताउ

र्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतच्छिरोश्रयततत   च्छिरोभवत्तच्छिरसः यत

शिरस्त्वंताएताःशीर्षञ्छ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणः श्रयंते

स्मिञ्छ्रियोयएवमेतच्छिरसःशिरस्त्ववेदताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यह

मुक्थमस्मीतिताअब्रुवन्हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामामतद्यस्मिन्नउत्क्रांतइदं

शरीरंपत्स्यतितदुक्थंभविष्यतीतिवागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्ते ॥२६॥

चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तेवंश्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्ना

स्तेवंमनउदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तेवं १ ×शोध

वंप्राणउदक्रामत्तत्प्राणउत्क्रांतेपद्यततदशीर्यताशारीतीत्तच्छरीरम

भवत्तच्छरीरस्यश रीरत्वंशीर्यतेहवाअस्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यःपरास्यद्वि

षन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदताअहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमु

क्थमस्मीतिताअब्रुवन्हंतेदंपुनःशरीरंप्रविशामतद्यस्मिन्नःप्रप

न्नइदंशरीरमुत्थास्यतितदुक्थंभविष्यतीतिवाक्प्राविशदशयदेवं

चक्षुःप्राविशदशयदेवंश्रोत्रंप्राविशदशयदेवंमनःप्राविशदशय

देवंप्राणःप्राविशत्तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं ॥ ३

म१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य०॥
॥२७॥

प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्व
मसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं
तव स्मसीति ॥४॥२६॥ तं देवाः प्राणयन्त स प्रणीतः प्रातायत प्रातायी
तीति तत्प्रातरभवत्समागादितीति तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिर
पानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहि
तां संयोगोऽध्यात्ममिमा देवता अद उ आधिदैवतमित्यत तदुक्तं
भवत्येतद्ध स्मैवैतद्विद्वान् हैहिरण्यदन्बैदो न तस्येशे यो मह्यं न दद्यु ॥२७॥

रिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदेति तद्ध तदनीशाना नि दैवो
अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति य एवं वेद तत्सत्यं सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमि
त२ त्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स
यद्धि ह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्य
स्य सत्यत्वं वेद ॥५॥२७॥ तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा
तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामानीति सर्वं वाचाभिवदति
वहन्ति ह वा एनं तन्त्या सम्बद्धं य एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री

आरण०॥
॥२८॥

त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुप्स्नावान्यस्थिजगतीपंक्तिर्मज्जाप्राणोबृहतीसच्छं
दोभिश्छन्नोयच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदांसीत्याचक्षतेछादयंतिहवा
एनंछंदांसिपापात्कर्मणोयस्यांकस्यांचिद्दिशिकामयतेयएवमेत
च्छंदसांछंदस्त्वंवेदतदुक्तमृषिणापश्यंगोपामित्येषवैगोपाएषही
दंसर्वंगोपायत्यनिपद्यमानमितिनह्येषकदाचनसंविशत्याचप
राचपथिभिश्चरंतमित्याचह्येषपराचपथिभिश्चरतिससध्रीचीः
सविषूचीर्वसानइतिसध्रीचीश्चह्येषविषूचीश्चवस्तइमाएवदिशो ॥२८॥

आवरीवर्त्तिभुवनेष्वंतरित्येषह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथोआवृतासोव
तासोनकर्हिचिदितिसर्वंहीदंप्राणेनावृतंसोयमाकाशःप्राणेनबृहत्या
विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धएवंसर्वाणिभूतान्या
पिपीलिकाभ्यःप्राणेनबृहत्याविष्टब्धानीत्येवंविद्यात् ॥६॥२८॥ अथा
तोविभूतयोस्यपुरुषस्यतस्यवाचास्सृष्टेपृथिवीचाग्निश्चास्यामोषध
योजायंतेग्निरेनास्वदयतीदमाहरेतदमाहरेत्येवमेतौवाचंपितरंपरि
चरतःपृथिवीचाग्निश्चयावदनुपृथिवीयावदन्वग्निस्तावानस्यलोको

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ भवतिं नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्चैव
॥२९॥ एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टावंतरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वा अ
नुचरंत्यंतरिक्षमनु शृण्वंति वायुरस्मै पुण्यं गंधमावहत्येवमेतौ प्राणं
पितरं परिचरतोंऽतरिक्षं च वायुश्च यावदन्वंतरिक्षं यावदनु वायुस्तावा
नस्य लोको भवतिं नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेंतरिक्ष
स्य च वायोश्चैव य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषा सृष्टौ द्यौश्चादित्य
श्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्येव ॥२९॥

मेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौ यावदन्वादित्यं
स्तावानस्य लोको भवतिं नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतें दि
वश्चादित्यस्य चैव य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्र
माश्च दिग्भ्यो हैनमायंतीं दिग्भ्यो विशृणोति चंद्रमा अस्मै पूर्वपक्षाप
रपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिचरंति दिशश्च
चंद्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवतिं नास्य ता
वल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतें दिशां च चंद्रमसश्चैव य एवमेतां श्रो

॥आरण्य॥ त्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो हास्मै श्रद्धां संनमं
॥३०॥ ते पुण्याय कर्मणे वरुणोस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेतं मनः पितरं परिच
रं त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भव
ति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते पांच वरुणस्य च य ए
वमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ १ ॥ २७ ॥ आपा३ः इत्याप इति तदिदमाप एवे
दं वै मूलमदस्तूलमयं पिता ते पुत्रो यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पि
तुस्तद्वा पुत्रस्येत्येतत्तदुक्तं भवतीत्येतद्ध स्मैवैतद्विद्वानाह महिदास ऐत ॥३०॥

रेय आह मो देवेभ्यो वेद ओ मद्देवान्वेदे ताः प्रदाना ह्येतदतः संभूता इति स
एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्ते ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरति ह
वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांच
क्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भू भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्य
सुरास्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य ए
वं वेद स एष भस्तु श्रेवाम तेच्चं तदुक्तमृषिणा पाद्भः प्राङ्ङिति स्वधया गृभीत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ ॥३१॥

ईत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतेन
हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैषा देवता ताः श्श्वं
ताविषूचीना वियंतान्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यमिति निचिन्वंति हैवे
मानि शरीराण्यमृतैवैषा देवताऽमृतो ह वा अमुष्मिंल्लोके संभवत्यमृ
तः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दद्दृशे य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ ३० ॥ इति द्वितीयार
ण्यके प्रथमोऽध्यायः ॥ रामः ॐ ॥ एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणय
एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्य ॥३१॥

भ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवंति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्मा
च्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं सर्वं मध्यतो द
धे यदिदं किंच स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंचं तस्मान्माध्यमास्तस्मा
संर्ते ४ न्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सो
ऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षत एतमेव संतं तस्ये
दं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचन द्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचि
तस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव संतं तं देवा अब्रु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥
॥ ३२ ॥

वन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितेयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितस्मा
द्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षतेएतमेवसंतंसइदंसर्वंपाप्मनोत्रायतय स२
दिदंकिंचसयदिदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्तस्मादत्रय
इत्याचक्षतएतमेवसंतं॥१॥ ॥३१॥ एषउएवबिभ्रद्वाजःप्रजावैवाजस्ता
एषबिभर्त्ति तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षतएतमेवसंतंतेदेवाअब्रुवन्नयं
यद्बिभर्त्तिं
वैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितेयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्मा
द्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभिप्रागाद्यदि ॥ ३२ ॥

× स्तस्माद्भरद्वाजऽ

दंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथा
इत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदं
सर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्या
चक्षतेएतमेवसंतंसोब्रवीद हमिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदि
तितेक्षुद्रसू क्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चतस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्ष
क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतेएतमेवसंतंसूक्तंबतनोवोचतेतितत्सूक्तमभ
वत्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमित्याचक्षतेएतमेवसंतमेषवागृगेष

आरण्य० ॥३३॥

ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योर्चत सयदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योर्चत तस्मादृकृत
दृस्मागित्याचक्षत एतमेव संतमेष वा अर्धर्च एष ह्ये भ्यः सर्वेभ्योर्धे
भ्योर्चत सयदेभ्यः सर्वेभ्योर्धेभ्योर्चत तस्मादर्द्धर्चस्तस्मादर्द्धर्च इत्याचक्षते
एतमेव संतमेष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि सयदिमानि स
र्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षते एतमेव संतमेष वा
अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरति सयदेभ्यः सर्वे
भ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षते ॥३३॥

एतमेव संतं ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्रा
ण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥२॥१०॥ ३२॥ विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यं
तमिंद्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शशंस तेनें
द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे
द्वितीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य
प्रियं धामोपेयाय तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे तृ
तीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहती सहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥
॥३४॥

प्रियंधामोपेयायंतमिंद्रउवाचंऋषेप्रियंवैमेधामोपोगांवरंतेददामीति
सहोवाचंत्वामेवजानीयामितितमिंद्रउवाचंप्राणोवाअहमस्म्यृषेप्राणो
स्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपतिसएतेनरूपेणसर्वा
दिशोविष्टोस्मितस्यमेन्नंमित्रंदक्षिणंतद्वैश्वामित्रमेषतपन्नेवास्मीति
होवाचं॥३॥११॥३३॥तद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्ययानिव्यंजना
पो नितच्छरीरंयोघोषःसआत्मायऊष्माणःसप्राणएतद्धस्मवैतद्विद्वान्वसि
ष्ठोवसिष्ठोबभूवततएतन्नामधेयंलेभेएतदुहैवेंद्रोविश्वामित्रायप्रोवा ॥२४॥

चैनदुहैवेंद्रोभरद्वाजायप्रोवाचतस्मात्सतेनबंधुनायज्ञेषुहूयतेतद्वा
इदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंश
तमक्षराणांसहस्राणिभवंतितावंतिशतसंवत्सरस्याह्नांसहस्राणिभ
वंतिव्यंजनैरेवरात्रीराप्नुवंतिस्वरैरहानितद्वाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नं
तस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञामयोदेवतामयो
ब्रह्ममयोमृतमयःसंभूयदेवताअप्येतियएवंवेदतद्योहंसोसौयोसौ
सोहंतदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्येतदुहैवोपेक्षितोपे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण० ॥ क्षेत ॥ ४ ॥ १२ ॥ ३४ ॥ इति द्वितीयारण्यके द्वितीयोध्यायः ॥ राम ॐ मं यो ह
॥ ३५ ॥ वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति स संप्रतिवि
त् पृथिवी वायुराकाशं आपो ज्योतींषीत्येष वा आत्मोक्थं पंचविधमेत
स्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवति य एवं
वेद तस्मिन्योन्नं चान्नादं च वेदा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमा
पश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवंति ज्योतिश्च वायुश्चान्ना
दमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाशं आकाशे हीदं सर्वं समो ॥ ३५ ॥

३१

प्यतं आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योन्नं चान्नादं च वे
दा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नं प्राणभृ
तोन्नादमोषधि वनस्पतीन् हि प्राणभृतो दंति तेषां य उभयतो दंताः पुरुष
स्यानु विधां विहितास्तेन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशून
धीव चरं त्यधीव ह्यन्नेन्नादो भवत्यधीव ह समानानां जायते य एवं वेद ॥
१ ॥ १३ ॥ ३५ ॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाविर्भूयं ओषधिव
नस्पतयो यच्च किंच प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥ तेषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा
॥३६॥ तेषु हि रसोपि दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्र मा २
ज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लो
कालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोथेतरेषां पशूनामशनापिपा
से एवाभि विज्ञानं न विज्ञातं वदंति न विज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न
लोकालोकौ त एतावंतो भवंति यथाप्रज्ञं हि संभवाः॥२॥१४॥३६॥स ए
ष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किंचाश्नुते त्यैनं मन्यते यद्यंतरि ॥३६॥

क्षं लोकमश्नुते त्यैनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्नुवीतात्यैवैनं मन्येत स ए
ष पुरुषः पंचविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोथ य
द्धोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वा
युः स एष वायुः पंचविधः प्राणोपानो व्यान उदानः समानस्ता एता दे
वताः प्राणापानयोरेव नि विष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य
ह्यन्वपायमेता अपियंति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद्य
ज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥३८॥ पशुः सोमः स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पंच विधा अधि
गम्यंते यस्मात्कृ सवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पंचमी ॥
३॥१५॥३७॥ यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूळ्हं स संप्रति विदे
षवै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूळ्हो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं त्रि
वृत्पंचदशं सप्तदशमेकविंशं पंचविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथंतरं बृह
द्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुब्द्विपदेति छंदस्तः शिरो द
क्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पु च्छमात्मेत्याख्यानं पंचकृत्वः प्रस्तोति पंचकृ ॥३८॥

त्व उद्गायति पंचकृत्वः प्रतिहरति पंचकृत्व उपद्रवति पंचकृत्वो निधनमुप
यंति तत्स्तोमसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पंच विधा अनुशस्यंते यस्मात्कृ चाशी कृ
तिभ्यः सैका विधा तिस्रस्त्वाशीतयो यदूर्ध्वं सा पंचमी तदेतत्सहस्रं तत्स
र्वं तानि दश दशानि वै सर्वमेतावती हि संख्या दश दशानां तत्सहस्रं दश शता
नि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रेधाविहितं वा इदमन्नमन्नं
पानं खाद्यं तदेतेनाप्नोति ॥४॥१६॥३८॥ तस्मादिदं बृहती सहस्रं संपन्नं
तद्धैतदेके नानाछंदसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यस्य दन्य कुर्यामेति त्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य० ॥३८॥

ष्टुप्सहस्रमेके जगतीसहस्रमेकेऽनुष्टुप्सहस्रमेके तदुक्तमृषिणानु
ष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदिंद्रं प्राणं
न्यचाय्यंनितितदुक्तंभवति स ह ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितो
रीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभिहि
प्राणो न ऋते सस्यमानो वाचा नानुभवति बृहतीमभिसंपादयेदेषवैकृत्स्न
आत्मा यद्बृहती सोयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथायमात्मा सर्व
तः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छंदोभिः परिवृता मध्यं ह्येषामं ॥३८॥

गानामात्मा मध्यं छंदसां बृहती स ह ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितो
रीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्मा
द्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥५॥१७॥३९॥ तस्माद्विदं बृहतीसहस्रे संपन्नं
तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभां शतानि भवं
ति पंचविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचम
ष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवंति नवस्रक्तिमिति बृहती सं
पद्यमाना नवस्रक्तृतस्पृशमिति सत्यं वै वागृचा स्पृष्टेंद्रात्परि तन्वं मम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥३८॥

इतितद्यदेतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवतितस्मात्त्रदेंद्राप्राणांद्दृ
हत्यैवाचमनुष्टुभंतन्वंसंनिर्मिमीतेसवाएषवाचःपरमोविकारोयदे
तन्महदुक्थंतदेतत्पंचविधंमितममितंस्वरःसत्यानृतेइतिऋग्गाथा
कुंब्यातन्मितंयजुर्निगदोवृथावाक्तदमितंसामाथोयःकश्चगेष्णःस गे४
स्वरओमितिसत्यन्नेत्यनृतंतदेतत्पुष्पंफलंवाचोयत्सत्यंसहैश्वरो
यशस्वीकल्याणकीर्त्तिर्भवितोःपुष्पंहिफलंवाचःसत्यंवदत्यथैत
न्मूलंवाचोयदनृतंतद्यथावृक्षआविर्मूलःशुष्यतिसउद्वर्त्ततएवमे ॥३८॥

वानृतंवदन्नाविर्मूलमात्मानंकरोतिसशुष्यतिसउद्वर्त्ततेतस्मादनृ
तंनवदेद्दयेतत्वेनेनपराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमितितद्यत्किंचो
मित्याहात्रैवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोंकुर्याद्रिंच्यादात्मानंसकामे
भ्योनालंस्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेतिसयत्सर्वंनेतिब्रूयात्पापिका
स्यकीर्त्तिर्जायेतसैनंतत्रैवहन्यात्तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्त
त्सत्यानृतेमिथुनीकरोतितयोर्मिथुनात्प्रजायतेभूयान् भवति
योवेतांवाचंवेदयस्याएषविकारःससंप्रतिविदकारोवैसर्वावा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्०॥ क्तेषास्यगृहीतोग्निर्व्यज्यमानोबह्वीनानारूपाभवतिंतस्येयदुपा
॥५०॥ श्रुसप्राणोथयदुक्षेस्तछरीरंतस्मान्नाभिरइवतिरइवंह्ययंशरीर
मशरीरोहिप्राणोथयदुक्षेस्तछरीरंतस्मान्नदाविशविहिंशरीरं॥१८
॥६॥५०॥तद्धाइदंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतद्यशःसइंद्रःसभूतानाम
मे५ धिपतिःसयएवंतमिंद्रंभूतानामधिपतिंवेदविस्रसाहैवास्माल्लो
कात्प्रैतीतिहस्माहमहिदासऐतरेयःप्रेत्येंद्रोभूत्वैषुलोकेषुराज
तितदाहुर्यदनेनरूपेणामुंलोकमभिसंभवतीं३अथकेनरूपेणे ॥५०॥

मंलोकमाभवतीं३तद्यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवत्यग्नेस्तद्रूपंतस्मात्त
स्मान्नबीभत्सेतांथयदेतत्पुरुषे रेतोभवत्यादित्यस्यतद्रूपंतस्मा
त्तस्मान्नबीभत्सेतसोयमात्मेममात्मानममुष्माआत्मनेसंप्रयछ
मे४ त्यसावात्मामुमात्मानमिमस्माआत्मनेसंप्रयछतिंतावन्योन्यम
भिसंभवतेनेनाहरूपेणामुंलोकमभिसंभवत्यमुनोरूपेणेमंलोक
माभवति॥७॥१९॥५१॥तत्रैतेश्लोकाःयदक्षरंपंचविधंसमेतिंयु
क्तोयुक्ताअभियत्संवहंतिसत्यस्यसत्यमनुयत्रंयुज्यतेतत्रदेवाः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य० ॥ ४१ ॥

सर्वएकंभवंति॥यदक्षरादक्षरमेतियुक्तंयुजोयुक्ताअभियत्संवहंति॥
।सत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतेतत्रदेवाःसर्वएकंभवंति।यद्वाचओ
मितियच्चनेतियच्चास्याःक्रूरंयदुचोल्बणिष्णु।तद्व्युदस्याकवयोअ
न्वविंदन्नामायत्तासमतृप्यंछ्रुतेधि।यस्मिन्नामासमतृप्यंछ्रुतेधित
त्रदेवाःसर्वयुजोभवंति।तेनपाप्मानमपहत्यब्रह्मणास्वर्गंलोकमप्ये
तिविद्वान्।नेवैवाचंस्त्रियंब्रुवन्नेनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्नेनंपुमांसंनब्रुव
न्नेनेवदन्वदतिकश्चन।अःइतिब्रह्म तत्रागतमहमितितद्वाइदंबृ ॥ ४१ ॥

हतीसहस्रसंपन्नातस्यावाएतस्यैबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशत
मक्षराणांसहस्राणिभवंतितावंतिपुरुषायुषोह्नांसहस्राणिभवंतिजी
वाक्षरेणैवजीवाहराप्नोतिजीवाह्नाजीवाक्षरमित्यनकाममारोधदेव
रथंस्तस्यवागुद्धिःश्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनःसंग्रहीतातदयंप्रा
णोधितिष्ठतितदुक्तंमरुद्विलीतेनयातंमनसोजवीयसानिमिषश्चिज्ज
वीयसेतिजवीयसेति॥८॥२०॥४२॥इतिद्वितीयारण्यकेतृतीयोध्यायः
॥रामॐम्॥आत्मावा इदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥४२॥

ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतांभो मरीचीर्मरमापोदोंभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता
आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृ
त्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडं मुखाद्वा
ग्वाचोग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी नि
रभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां
श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्प ॥४२॥

तयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या
अपानोपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥१॥ ख० ४३॥
ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्या
मन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नम
दामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्योश्वमा
नयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सु
कृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेत्यग्नि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०
॥४३॥

वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविशदादित्यश्चक्षु
र्भूत्वाक्षिणीप्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधिवनस्पतयोलो
मानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चंद्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशन्मृत्युरपानो
भूत्वानाभिंप्राविशदापोरेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशंस्तमशनापिपासेअब्रू
तामावाभ्यामभिप्रजानीहीतितेअब्रवीदेतास्वेववांदेवतास्वाभजाम्ये
तासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्यस्यैकस्यैचदेवतायैहविर्गृह्यतेभा
गिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः॥२॥२२॥४४॥सईक्षतेमेनुलोका ॥४३॥

श्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइतिसोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्योमूर्त्ति
रजायतयावैसामूर्त्तिरजायतान्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्तद्वा
चाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्यहै
वान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेनग्रहीतुंसयद्धैनत्प्रा
णेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्च
क्षुषाग्रहीतुंसयद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजि
घृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वाहैवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्॰ नमत्रप्स्यंत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तंनाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुंसयद्धैनत्त्वचाग्रहै
॥५४॥ ष्यत्स्पृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तंनाशक्नोन्मनसाग्रहीतुं
सयद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तंना
शक्नोच्छिश्नेनग्रहीतुंसयद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्यहैवान्नमत्रप्स्य
त्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहोयद्वायुरन्नायुर्वाएषयद्वा
युःसईक्षतकथन्विदंमदृतेस्यादितिसईक्षतकतरेणप्रपद्याइतिस
ईक्षतयदिवाचाभिव्याहृतंयदिप्राणेनाभिप्राणितंयदिचक्षुषादृष्टंय ॥७७॥

दिश्रोत्रेणश्रुतंयदित्वचास्पृष्टंयदिमनसाध्यातंयद्यपानेनाभ्यपानितं
यदिशिश्नेनविसृष्टमथकोहमितिसएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रा
पद्यतसैषाविदृतिर्नामद्वास्तदेतन्नांदनंतस्यत्रयआवसथास्त्रयस्वप्ना
अयमावसथोयमावसथोयमावसथइतिसजातोभूतान्यभिव्यैख्यत्
किमिहान्यंवावदिषदितिसएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदम
दर्शमिती३ंतस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसंतमिंद्रइत्या
चक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः॥३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ अप क्रामं तु गर्भिराप: १ ॥

आरण० ॥ ॥४५॥ २३॥४५॥इति द्वितीयारण्यके चतुर्थोध्याय:॥ॐ पुरुषे ह वा अयमादितो
गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेज:संभूतमात्मन्येवात्मानं बि
भर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आ
त्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानम
त्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सो
ग्र एव कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्या
त्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वि ॥४५॥

तीयं जन्म सोस्यायमात्मा पुण्येभ्य: कर्मभ्य: प्रतिधीयतेथास्यायमितर
आत्मा कृतकृत्यो वयोगत: प्रैति स इत: प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं
जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध: श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैत
च्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्या
मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृत: समभवत्समभवत् ॥१॥२४॥
४६॥इति द्वितीयारण्यके पंचमोध्याय:॥ राम ओम्॥ कोयमात्मेति वयं

॥ यथास्थानं गर्भिराप: ॥२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजि
घ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृद
यं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा
जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य
नामधेयानि भवंत्येष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पं
च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षु
द्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जारुजानि च स्वेद ॥४६॥

जानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं
च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः
प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मि
न्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥ १ ॥ २५ ॥ ४७ ॥
इति द्वितीयारण्यके षष्ठोध्यायः ॥ राम ओम् । वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता
मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा
प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥ मिंतन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारं ॥ १०२६

॥ ४१ ॥ ४८ ॥ इति द्वितीयारण्यके सप्तमोध्यायः ॥ द्वितीयारण्यः समाप्तः ॥ राम ॥

ॐ ॥ अथातः संहिताया उपनिषत् पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः

संहितेति मांडूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे सहा

विपरिहितो मिनेनमस्य पुत्रेण समगादिति समानेवेत्तत्परिहितौ मेन

इत्यागस्त्यः समानं ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्या राम

त्मं वाक् पूर्वरूपं मनउत्तररूपं प्राणः संहितेति शूरवीरो मांडूकेयोथ ॥ ४१ ॥

हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा अग्रे संकल्प

यत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपं प्राणस्त्वे

व संहितेति समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च स एषोश्वरथः प्रष्टि

वाहनौ मनो वाक् प्राणः संहतः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रज

या पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु मांडू

केयानां ॥ १ ॥ ४९ ॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी रूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः सं

धिः पर्जन्यः संधाता तान्हुतापि यत्रैतद्बलवदनूज्य ... सं ... दधहोरा

पूर्वर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आ२ए०॥
॥४९॥

त्रे वर्षति द्यावापृथिव्यो समधातामित्युताप्याहुरिति न्वधिदेवतमथा
ध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व आंडं इव विलेनवं इत्याहुस्तस्येदमेव पृथिव्या
रूपमिदं दिवस्तत्रायमंतरेणाकाशो यथासौ द्यावापृथिव्यावंतरेणाका
शस्तस्मिन्नस्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथामुष्मिन्नाकाशे वायुराय
त्तो यथामूनि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि
यथासौ दिव्यादित्य एवमिदं शिरसि चक्षुर्यथासावंतरिक्षे विद्यु
देवमिदमात्मनि हृदयं यथायमग्निः पृथिव्यामिदमुपस्थे रेत एव ॥४९॥
मेव

मुह स्म सर्वं लोकमात्मानमनुविधायाहेदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः स
य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्व
र्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥२॥५०॥ अथातो निर्भुजप्रवादाः पृथिव्या
ण्ण४ यतनं निर्भुजं दिव्यायतनं प्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाथ य
द्येनं निर्भुजं ब्रुवंतमुपवदेदक्ष्योष्ठाववराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयाद
थ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवंतमुपवदेदक्ष्योष्ठा उत्तराभ्यां स्थानाभ्यामित्येनं
ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमंतरेणाह तस्य नास्त्युपवादो यद्धि संधिं विवर्तयति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ तन्निर्भुजस्यरूपमथयच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरतितत्प्रतृण्णस्याग्रउएवो ण्ण
॥४९॥ भयमंतरेणोभयंव्याप्तंभवत्यन्नाद्यकामोनिर्भुजंब्रूयात्स्वर्गकामःप्रतृण्ण
मुभयकामउभयमंतरेणाथयद्येनंनिर्भुजंब्रुवंतंपरउपवदेत्पृथिवींदेवता ण्ण
मारःपृथिवीत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवंतंपरउप
वदेद्दिवंदेवतामारोद्यौस्त्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनमुभयमं
तरेणब्रुवंतंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारोंतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनं
ब्रूयाद्यथातुकथाचब्रुवन्त्वाब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नेद् ॥४९॥

वान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादितिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचन
ब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयः॥२
५॥अथातोनुव्याहाराःप्राणोवंशइतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशमुप
वदेच्छक्नुवंचेन्मन्येतप्राणंवंशंसमधाःप्राणंमावंशंसंदधतंनशक्नोषी
त्याहप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयादथचेदशक्नुवंतंमन्येतप्राणं
वंशंसमधित्सिषंतंनाशकःसंधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूया
द्यथातुकथाचब्रुवन्त्वाब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नेद्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०१०९

वान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति द्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्ने च
न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्तु ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माह शूरवीरो माण्डूकेयः॥
४॥५२॥ अथ खल्वाहुर्निर्भुजवक्त्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं
योवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अंतरेण सा संहितेति स य एवमेतां संहि
तां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन
सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रूमो निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो माण्डूकेयः
पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योवकाशः पूर्वरूपोत्तररू ॥५०॥

पे अंतरेण येन संधिं विवर्त्तयति येन स्वरात्स्वरं विजानाति येन मा
त्रामात्रां विभजति सा संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते
प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्य
थ हास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रो क्षरे खल्विमे अविकर्षं
न्तेनैकीकुर्वन्यथावर्णमाह तद्यासौ मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अंतरे
ण संधिविज्ञपनी साम तद्भवति सामैवाहं संहितां मन्य इति तदप्ये
तदृषिणोक्तं बृहस्पतेन परः साम्नो विदुरिति स य एवमेतां संहि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण० ॥५१॥ तांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्व
मायुरेति॥५॥५३॥बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतितारुक्ष्यो
वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवा
चाचप्राणेनचैतस्याहस्वोपनिषदिसंवत्सरंगारक्षंयतेतारुक्ष्यंएण
तस्यांहस्वमात्रायांसंवत्सरंगारक्ष्यंयतेतारुक्ष्यंस्तदप्येतदृषिणोक्तं
रथंतरमाजभाराचसिष्ठःभरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिसयएवमे
तांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेण ॥५२॥

५१

लोकेनसर्वमायुरेति॥६॥वाक्प्राणेनसंहितेतिकौंठरव्यः प्राणःपवमा
नेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेनस्वर्गोलोकोब्रह्मणा
सैषावरपरासंहितासयोहैतामवरपरांसंहितांवेदवंहैवसप्रजं
यापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसंधीयतेयथैषासं
हितासयदिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्ने
वविद्यादिवंसंहितागमेद्विदुषांदेवानामेवंभविष्यतीतिशश्वत्तथा
स्यात्सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥५२॥

वर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिवाक्संहितेतिपंचालचंडोवा
चावैवेदाःसंधीयंतेवाचाछंदांसिवाचामित्राणिसंदधतिवाचासर्वा
णिभूतान्यथोवागेवेदंसर्वमितितद्यत्रैतदधीतेवाभाषतेवावाचित
दाप्राणोभवतिवाक्तदाप्राणंरेल्ह्यथयत्रतत्तूष्णींवाभवतिस्वपितिवा
प्राणे तदावाग्भवतिप्राणस्तदावाचंरेल्हितावन्योन्यंरील्हो
वाग्वैमाताप्राणःपुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्तंएकःसुपर्णःससमुद्रमावि
वेशसइदंविश्वंभुवनंविचष्टेतंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारे ॥५२॥

ल्हिसउरेल्हिमातरमितिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयाप
शुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथातःप्रजा
पतिसंहिताजायापूर्वरूपंपतिरुत्तररूपंपुत्रःसंधिःप्रजननंसंधा
नंसैषादितिःसंहितादितिर्हीदंसर्वंयदिदंकिंचपिताचमाताचपुत्र
श्चप्रजननंचतदप्येतदृषिणोक्तंमदितिर्मातासपितासपुत्रइतिसय
एवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेतिसर्वमायुरेति॥६॥५४॥इतितृतीयारण्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥५३॥

केप्रथमोध्यायः॥राम॥ॐ॥प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्त
द्यथा शालावंशे सर्वेन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रो
त्रं मनो वागिंद्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितस्तस्यैतस्यात्मनः
प्राण ऊष्मरूपमस्थीनि स्पर्शरूपं मज्जानः स्वररूपं मांसं लोहितमि
त्येतदन्यच्चतुर्थमतः स्नावरूपमिति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयस्त्रयं ले
वन एतत्स्तोकं तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति त्रीणीतःष
ष्टिशतानि त्रीणि तस्तानि सप्तविंशतिशतानि भवंति सप्त च वै शता ॥५३॥

नि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्स एषोहः समानश्चक्षुर्मयः
श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतम
हः समानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं
वेदाक्षं सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते पुत्री पशुमान्भव
ति सर्वमायुरेति॥१॥७॥५५॥अथ कौंठरव्यस्त्रीणि षष्टिशता
न्यक्षराणां त्रीणि षष्टिशतान्यूष्मणां त्रीणि षष्टिशतानि संधीनां
यान्यक्षराण्यवोचामाहानि तानि यानूष्मणोवोचाम रात्रयस्ताया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण॥
॥५४॥

त्संधीनवोचामाहोरात्राणांति संधयइत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यान्य
क्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनि तान्यध्यात्मं यान्यूष्माणाधिदैवत
मवोचाममज्जानस्तेध्यात्ममेषह वै संप्रतिप्राणो यन्मज्जेतद्रेतो न
हवाऋते प्राणाद्रेतः सिच्यते यद्वाऋते प्राणाद्रेतः सिच्येत पूयेन संभ
वेद्योन्त्संधीनधिदैवतमवोचाम पर्वाणि तान्यध्यात्मं तस्यैतस्य त्र
यस्यास्थ्नां मज्ज्ञां पर्वणामिति पंचेत श्चत्वारिंशच्छतानि पंचेतंस्त द
शीतिसहस्रं मर्वं सशीतिसहस्रं वाअर्कलिनो बृहतीरहरभिसंपा ॥५७॥

दयंति स एषोक्षरसंमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो
वाङ्मयआत्मा स्य एवमेतमक्षरसंमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयंछं
दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूप
तांसलोकतामश्नुते पुत्रीपशुमान्भवति सर्वमायुरेति ॥२॥८॥
५६॥ चत्वारः पुरुषाइतिबाध्वः शारीरपुरुषश्छंदःपुरुषोवेदपुरु
षोमहापुरुषइति शारीरपुरुषइतियमवोचाम सयएवायं दै
हिकआत्मा तस्य योयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रसश्छंदःपुरुष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण॰
॥५५॥

इतियमवोचामाक्षरसमाम्नायएवतस्यैतस्याकारोरसोवेदपुरुष
इतियमवोचामयेनवेदान्वेदऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंतस्यैतस्यब्र
ह्मारसस्तस्माद्ब्रह्माणंब्रह्मिष्ठंकुर्वीतयोयज्ञस्योल्बणंपश्येन्महा
पुरुषइतियमवोचामसंवत्सरएवप्रध्वंसयन्नन्यानिभूतान्येकी
भावयन्नन्यानितस्यैतस्यासावादित्योरसःसयश्चायमशरीरः
प्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदितिविद्यात्तस्मात्पुरुषंप्रत्या पुरुषं
दित्योभवतितदप्येतदृषिणोक्तंचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षु ॥५५॥

र्मित्रस्यवरुणस्याग्नेःआप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माज
गतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधंसंहितांसंधीयमानामन्यइतिहस्मा
हबाध्वएतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवएतं
महाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाशएतमप्स्वेतं
मोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेत
मेवब्रह्मेत्याचक्षतेसएषसंवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयश्श्रोत्रमय
श्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतंसंवत्सरंसंमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य ॥५६॥

नंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंपरस्मैशंस
ति॥३॥९॥५७॥दुग्धदोहाअस्यवेदाभवंतिनतस्यानूक्तेभागोस्ति
नवेदसुकृतस्यपंथानमितितदप्येतदृषिणोक्तंयस्तित्याजसचिविदं
सखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति।यदींशृणोत्यलकंशृणोतिनहि
प्रवेदसुकृतस्यपंथामितिनतस्यानूक्तेभागोस्तिनवेदसुकृतस्यपंथा
नमित्येतत्तदुक्तंभवतितस्मादेवंविद्वान्नपरस्माअग्निंचिनुयान्नप
रस्मैमहाव्रतंनस्तुवीतनपरस्माएतदहःशंसेत्कामंपित्रेवाचार्याय ॥५६॥

वाशंसेदात्मनएवास्यतत्कृतंभवतिसयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मा
यश्चासावादित्यएकमेतदित्यवोचामतौयत्रविहीयेतेचंद्रमाइ
वादित्योदृश्यतेनरश्मयःप्रादुर्भवंतिलोहिनीद्यौर्भवतियथामंजि
ष्ठाव्यस्तःपांसुःकाककुलायगंधिकमस्यशिरोवायतिसंपरेतो
स्यात्मानचिरमिवजीविष्यतीतिविद्यात्सयत्करणीयंमन्येततत्कु
र्वीतयदंतियच्चदूरकइतिसप्तजपेदादित्थलस्यरेतसइत्येका
यत्रब्रह्मापवमानेतिषष्ठंद्वयंतमसस्परीत्येकाथापियत्राच्छि

आरण्ण०॥
॥५७॥ द्रुइवादित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाग्निरथ्यायेतौ छिद्रां वा छायां पश्येत्त
दप्येवमेव विद्याद्थाप्यादर्शे वोदके वा जिह्मं शिरसं वा त्मा
नं पश्येद्विपर्यस्तं वा कन्यां केदि ह्येनवादृश्येयातौ तदप्येवमेव विद्या
दथाप्यपिधायाक्षिणी उपेक्षेतत यथा बटरकाणि संपततीव दृश्यंते
तानि यदा न पश्येत्तदप्येवमेव विद्याद्थाप्यपिधाय कर्णा उपशृणुया
त्स एषोग्निरिव प्रज्वलतो रथस्येवोपद्भिस्तं यदा न शृणुयात्तदप्येवमे
व विद्याद्थापि यत्र नीलइवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवा मेघे वा ॥५७॥

विद्युतं पश्येन्मेघे वा विद्युतं न पश्येन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत्तद
प्येवमेव विद्याद्थापि यत्र भूमिं ज्वलंतीमिव पश्येत्तदप्येवमेव वि
द्यादिति प्रत्यक्षदर्शनात्यथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स
एनं हंति वराह एनं हंति मर्कट एनमास्कंदयत्याशु वायुरेनं प्रवहति
सुवर्णं खादित्वा पगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकपुंडरीकं
धारयति खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली
दक्षिणामुखो व्राजयति स यद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥५८॥

सं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वान्येनाज्येन ब्राह्म
णान्भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात्स यो ऽतो ऽश्रुतो ऽगतो ऽमतो ऽनतो ऽदृष्टो
ऽविज्ञातो ऽनादिष्टः श्रोता मंता द्रष्टा देष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां
भूतानामंतरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात् ॥४॥१०॥५८॥ अथ खल्वियं
सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिषदमां त्वेवाचक्ष ५६२
ते पृथिव्या रूपं स्पर्शा अंतरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा
वायोरूष्माण आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्मा ॥५८॥

णः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुषो रूपं स्पर्शाः श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः
प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वरा अथ खल्वियं दे
वी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति यथास्याः शिर ए
वममुष्याः शिरो यथास्या उदरमेवममुष्या अंभणं यथास्यै जिह्वैवम
मुष्यै वादनं यथास्यास्तंत्रय एवममुष्या अंगुलयो यथास्याः स्वरा ए
वममुष्याः स्वरा यथास्याः स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा ह्येवेयं शब्दव यंर
तीतर्द्म वत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती यथा ह्येवेयं लोमशेन च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण० ॥५९॥

र्मणापिहितानभवंत्येवमसौलोमशेनचर्मणापिहितालोमशेनहस्म
वैचर्मणापुरावीणाअपिदधतिसयोहेतांदेवींवीणांवेदश्रुतवदनो
भवतिभूमिप्राप्स्यकीर्त्तिर्भवतियत्रक्कचार्यावाचोभाषंतेविदुरेनंतत्रा
थातोवाग्रसोयुस्यांसंसद्यधीयानोवाभाषमाणोवानविरुरुचुषेतत
त्रेतामृचंजपेदेशापिधानानकुलीदंतैःपरिवृतापवि।सर्वस्येवाच
ईशानाचारुमामिहवादयेदितिवाग्रसः॥११॥५॥५९॥अथहास्मा
एतत्कृष्णहारितोवाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरतिप्रजापतिःप्रजाः ॥५९॥

सृष्ट्वाव्यस्रंसतसंवत्सरःसछंदोभिरात्मानंसमदधाद्यछंदोभिरा
त्मानंसमदधात्तस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसंहितायैणकारोबलं
षकारःप्राणआत्मासयोहैतोणकारषकारौवेनुसंहितमृचोवेद
सबलांसप्राणांसंहितांवेदायुष्यमितिविद्यात्सयदिविचिकित्से
त्सणकारंब्रवाणीउंअणकारांउइतिसणकारमेवब्रूयात्सषका
रंब्रवाणीउंअषकारांउइतिसषकारमेवब्रूयात्तेयदृयमनुसंहि
तमृचोधीमहेयच्चमांडूके यीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोणकार

षकारौ उपाप्ता विति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयो ऽथ यद्ध्यमनुसंहितमृचो
धीमहे यच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारौ उपाप्ता
विति ह स्माह स्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुरृषयः का
वषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि
प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता ना
नंतेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः
॥६॥१२॥६०॥ इति तृतीयारण्यके द्वितीयो ध्यायः ॥ तृतीयारण्यं समाप्तं ॥ ६०॥

ॐ म। विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां
पुरूवसो। आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय। इंद्र द्युम्नाय न इष एवा हि श
क्रः। राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृंजसे। मंहिष्ठ वज्रिन्नृंजस आ या
हि पिब मत्स्व। विदा राय सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु। मंहिष्ठ व
ज्रिन्नृंजसे यः शविष्ठः शूराणां। यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय
। इंद्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः। तमूतये हवामहे जेतारमपराजितं।
स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छंद ऋतं बृहत्। इंद्रं धनस्य सातये हवाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥ ॥६१॥ हं जेतारमपराजितं। स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्त्रिधः। पूर्वस्य यत्ते
अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो। पूर्तिः शविष्ठ शस्यत ईशे हि शक्रः। नु नं तं
न व्यंसन्यसे प्र नो जनस्य वृत्रहन्। सम न्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छ
ति सखा सुशेवो अद्वयाः। एवा ह्येवेवा ह्यग्ना ३ इ। एवा ह्येवेवा हीं द्र।
एवा ह्येवेवा हि विष्णो ३ । एवा ह्येवेवा हि पूष न्। एवा ह्येवेवा हि देवाः॥
एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु। आ यो मन्याय मन्यवे उपो मन्याय
मन्यवे। उपेहि विश्वधे। विद्मा मघवन् विद्मा ते॥१॥६१॥ इति चतुर्थारण्य ॥६२॥

के प्रथमोध्यायः॥ चतुर्थारण्यः समाप्तः॥ राम ॐ महाव्रतस्य पंच
विंशतिं सामिधेन्य एकविंशतौ प्रागुपोत्तमायाः समिधाग्निमिति चत
स्रो विश्वकर्मण ऋषभ उपालंभनीय उपांश्वाज्य प्रउगे विश्वजितो हो
त्रां श्चतुर्विंशादी रुदयंतीरपस्युव इति च ब्राह्मणा च्छंस्यावपेत प्रातः
सवने तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने त्रिकद्रुकेषु महि
षो यवाशिरमिति स्तोत्रिय ऐंद्र याह्युपनः परावतं इंद्राय हि द्यौरसुरो
अनम्नत। प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्येतानुरूपश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीय

आरण्य॰ ॥६२॥

स्यातानौं सत्सुमे जरितः साभिवेगः पिबासोम मभिय मुग्रतर्द्ः कथा
श्रुभास वयसः स नीळा" मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय। जनिष्ठा उग्रः सह
से तुराय इति मरुत्वतीयं संस्थितेमरुत्वतीये होताविसंस्थितसंचरेण
निष्क्रम्याग्नीध्रीये तिस्र आज्याहुतीर्जुहोत्यौदुंबरेण स्रुवेणानु मामिं
द्रो अनु मां बृहस्पतिरनु सोमो अनु वाग्देव्या वीत्वनु मां मित्रावरुणा
विहावतामनु द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ आदित्या मा विश्वे अवंतु देवाः स
प्त राजानो य उदाभिषिक्ताः। वायुः पूषा वरुणः सोमो अग्निः सूर्यो नि ॥६२॥

क्षत्रे रक्षत्विह मानु। पितरो मा विश्वमिदं च भूतं पृश्नि मातरो मरुतः स्व
र्काः। ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आस्ते नो देवाः सुहवाः शर्म यच्छंतेति द
क्षिणेमार्जालीये दर्शास्रुच्युत्तमां चतुर्गृहीतं पूर्वमवदायोत्तरतोग्ने
रुपनिधाय विहरणप्रभृति मध्यंदिने मार्जालीयो र्जगद्रिति नावर्ति
तस्मिन्परिवृते जुहोति प्राग्द्वारे वोदग्द्वारे वा प्रागुदग्द्वारे वाग्निरिवा
नाधृष्यः पृथिवीव सुषदा भूयासमंतरिक्षमिवानाधृष्यो द्यौरिवाना
धृष्यो भूयासं सूर्य इवाप्रतिधृष्यश्चंद्रमा इव पुनर्नवो भूयासं मन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६३॥

इवापूर्वैवायुरिवश्लोकभूर्भूयासमहरिवस्वर्रात्रिरिवप्रियोभूयासं
गां वइवपुनर्युवौमिथुनमिवमरीचयोभूयासमापइवरसैओषधय
इवरूपंभूयासमन्नमिवविभुर्यज्ञइवप्रभूर्भूयासंब्रह्मेवलोकेक्ष
त्रमिवश्रियांभूयासंयदग्नएषासमितिर्भवातीत्यत्रविभज्याथवीथे
ज्जिश्रीएयनन्नचमत्रतिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठतेपर्यावृत्तेप्रदक्षिणमा
वृत्येतैश्चैवाँस्वाहाकारैरेह्येवा३इदंमधू३इदंमधुइमंतीव्रसुतंपि
बा३इदंमधू३इदंमध्वितिचप्रैष्याःसंज्ञास्तिरणीकुंभास्तिस्त्रोवमाः ॥६३॥

षकुत्तमौइमंधिष्ण्यमुदकुंभंचैत्रिःप्रदक्षिणंपरिव्रज्याथदक्षिणेःपा
णिभिर्दक्षिणानूरूनाघ्नानाएह्येवा३इदंमधू३इदंम ध्वितिवदन्त्यः ॥१॥
६२ ॥ उपाकृतेस्तोत्रेत्रैधंनिनयोथात्रोन्नरेचमार्जालीयेशेषमंतुर्वेदी
तिंप्रदक्षिणमग्निंनिष्क्रम्याग्रेणयूपंपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नग्नेः
शिरउपतिष्ठतेनमस्तेगायत्राययतेशिरइतितेनैवयथेतंप्रत्ये
त्यदक्षिणमुदङ्मुखःपक्षन्नमस्तेराथंतरायपक्षस्तेदक्षिणःपक्ष
इत्यपरेणाग्निपुच्छमतिक्रम्यप्राङ्मुखउत्तरंनमस्तेबृहतेयस्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ०र०प०
॥६४॥

उत्तरःपक्षइतिपश्चात्प्राङ्पुच्छंनमस्तेभद्राययत्तेपुच्छंयातेप्रतिष्ठे
तिदक्षिणतःपुच्छस्यात्मानंनमस्तेशतनायपस्तआत्मेति॥२॥६३॥य
थेतंसदःप्रसर्पतिपुरस्तात्प्रं खउपक्लृप्तोभवतिस्थूणेरज्जूवीवधं
इत्येतत्प्रक्षाल्यंतीर्थेनप्रपाद्योत्तरेणाग्नीध्रीयंपरिव्रज्यपूर्वयाद्वारा
सदःसर्वान्धिष्ण्याननुत्तरेणौदुंबराणिकाष्ठानिप्रेंखस्यभवंतिपालाशा
निमिश्राणिवात्रीणिफलकान्युभयतस्तष्टानिद्वेवासूच्यश्चैतावत्य
इषुमात्रःप्राङ्प्रेंखोनिमुष्टिकःस्तिर्यङ्ङुदगग्रःप्रागग्राभ्यांसूचीभ्यां ॥६४॥

समुतोदक्षिणोत्तरेस्थूणेनिखायाभितोहोतृषदनंवीवधमत्यादधी
त्यास्यसंमितंकर्तुःकुष्ठासुछिद्राणिप्रेंखस्यभवंतिरज्जूभ्यामूर्ध्व
मुद्वयतिदक्षिणतोदक्षिणयोत्तरतःसव्ययादाम्यंत्रिगुणेस्यातांस
व्यदक्षिणेपंचव्यायामेद्विगुणेवीवधेत्रिःप्रदक्षिणंपर्यस्योर्ध्वंग्रंथिं
निष्ठकंविध्यातिशाखाभिर्दूसीभिर्वापर्य्यूषंत्यप्रकंपिंचतुरंगुलेनेषवि
वी०२ भूमःप्रेंखस्यान्मुष्टिमात्रेणदक्षिणतउदाहिततरःसमोवापदमात्रे
धिष्ण्यात्॥३॥६४॥निष्ठितेप्रेंखेहोतावारणमौदुंबरंशततंतुमुंजाम्यां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

||आरण०|| ||६५

परिगृह्योत्तरतउपोहतैयथावीणांसप्तभिश्छंदोभिश्चतुरुत्तरैरस्था
नान्यस्याध्वे मुञ्चह यादृशाग्निर्वाणायत्रेण त्वा छंदसादूहामीत्यौ
ष्णिहेन त्वानुष्टुभेन त्वा बार्हतेन त्वा पांक्तेन त्वा त्रैष्टुभेन त्वा जागतेन
त्वा वैराजेन त्वा द्वैपदेन त्वेति छंदसा त्वेति छंदांस्यनुक्रमय्य स्थानाना
मनुपरिक्रमणमौदुंबर्या ईयाशाखयासपलाशयामूलदेशेन
वाणां त्रिरूर्ध्वमुल्लिखति प्राणाय त्वा पानाय त्वा व्यानाय त्वोल्लिखा
मीत्यन्येभ्योपि कामेभ्यः पुनरपि नत्तूल्लिखामीति ब्रूयादथैनं स ||६५||

शाखं छंदोभ्यः प्रयच्छति भूतेभ्यस्त्वेति पश्चार्धे फलकं पाणी प्रतिष्ठा
पयति प्राणमनुप्रेंखस्वेति प्राचं खं प्रेंखयति व्यानमनुवीखस्वेति ति
र्यंचमपानमन्वीखस्वेत्यभ्यात्मं भूर्भुवःस्वरिति जपति प्राणाय त्वेति प्रा
चमेवं व्यानाय त्वेति तिर्यंचमपानाय त्वेत्यभ्यात्ममेवं सर्वस्त्वा गायत्रे
ण छंदसारोहंतु तानन्वारोहामीति पश्चार्धे फलकेऽरत्नी प्रतिष्ठापयत्यथ
पूर्वं फलकं नानापाणिभ्याममिपद्यते यथा हि स्त्रस्यन्मध्यमं छुबु
केनोपस्पृश्य द्वयोर्वीसधिं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६६॥

रोहामीतिं दक्षिणं सक्थ्यति हरिं स्यादित्यास्त्वाजागतेन छंदसारोहंतु ता
नन्वारोहामीति सव्यं विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वारो
हामीति समारोहति पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्य दक्षिणं पादं प्रांचं प्रतिष्ठापयं
स्तथ सव्यं यदेतरश्चाम्ये दधे तरं यदेतरो थेतरं नाज्ञो विमृमो कुर्यात्कूर्चान्हो
त्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चोदुंबरीमासंदी मुद्गाता यदि कस्मैचिद्दवस्य के
र्भिसौ जिगमिषेद्दादि रूपालं प्राङ्वरूढ्वं चरित्वा तमर्थमेवं मेवाजपया
ता१ वतारोहेत् ॥४॥ ६५॥ प्रस्तोरं संज्ञा स्तिपंचविंशस्य स्तोमस्यं तिस्र षर्ध ॥६६॥

श्रीगणेशाय नमः

तृतीयां स्वर्धं त्रयोदशासु वा परिशिष्टासु प्रथमं प्रतिहारं प्रब्रूता दिं स्वर्द्ध
त्रयोदशासु प्रवाचयतेति तात्रकर्ण्यैः प्रोक्ते जपति सुपर्णोसि गरुत्मा
न्प्रिमां वाचं वदिष्यामि बहु वदिष्यंती बहु पतिष्यंती बहु करिष्यंती बहु
सनिष्यंती बहोर्भूयः करिष्यंती स्वर्गछं ती स्वर्वदिष्यंती स्वः पतिष्यंती स्वःक
रिष्यंती स्वः सनिष्यंती स्वरिमं यज्ञं वक्ष्यंती स्वर्मां यजमानं वक्ष्यंतीमिति
दीक्षिते यजमानशब्दो नादीक्षिते स्वरमुमिति यो स्य प्रियः स्यात्तं तु वक्ष्यं
तीमिति ब्रूयाद्दुंस्थ वीर्याणि च संप्राणो वाग्वा समहं वाचासं चक्षुर्मन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६७॥

सासमहं मनसासं श्रोत्रमात्म नासमहमात्म ज्ञोमयिमहान्मयिभर्गो
मयिभर्गोमयिभुज्ञोमयिस्तोभोमयिस्तोमोमयिश्लोकोमयिघोषोम
यियशोमयिश्रीर्मयिकीर्त्तिर्मयिमुक्तिरित्याहूयवागितिजपतित्रय
आहावाःशस्त्रादेर्निविदःपरिधानीयायाइतिशाख्ञानध्वर्यवःकार्यं
स्येनस्मिन्नहनिप्रभूतमन्नंदद्याद्राजपुत्रेणचर्मव्याधयंत्योघ्नंतिभू
३ मिंदुंदुभिंपुंश्चल्येश्चकांडवीणांभूतानांचमैथुनंब्रह्मचारिपुंश्चल्योःसं
प्रवादोनेकेनसाम्नानिष्केवल्यायस्तुवतेराजनस्तोत्रियेणप्रतिपद्य ॥६७॥

ते॥५॥६६॥तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंतोसुतेकीर्त्तिंमघवन्महित्वाभूयइद्वा
वृधेवीर्यायनृणामुक्थानंतमंगीर्भिस्तथेतितिस्त्रोत्तुदेकैस्वादोःस्वा
दीयःस्वादुनास्रजासमदःसुमधुमधुनाभियोधीरित्याश्मनएतेपदेउ
त्त्यपक्षपदेप्रत्यवदधात्यश्वायंतोमघवन्निंद्रवाजिनोगामश्वरथ्यमिं
द्रसंकिरेत्येतयोश्वस्थानइतरेश्रियमहगोरश्वमात्मंधत्तेसंपक्षयोःप
तनायनदेवओदतीनामित्येतयेतानिव्यतिषजतिपादैःपादान्त्वहनी
कारेनदेवंस्युत्तराणिप्रथमायाचपुरुषाक्षराण्युपदधातिपादेष्वेकेक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥६८॥ मवसाने तृतीयवर्जं स खलु विहरत्येषि निदर्शनायोदाहरिष्यामः। नदिदो
समुर्वनेषु ज्येष्ठं पौनर्दव औदंती नौयनो जज्ञ उग्रस्त्विषन्नमणो रू। नदंयो
युवती नौ३ मा सद्यो जज्ञानो निरिणा त्रिशत्रून् पतिं वो अ ध्याना। अनुयं वि
श्वम दंत्यूमाः षोधेनूना मिषुध्यसो ३ मित्येवमेतांत्रिरन्यासु चैत्समाम्नाता
सु राजनेन साम्नासूक्तवीरं न्येथा स्थानं ताइहैवे मो अ समा म्नाता सु चैतेषु
वीरक्तसमाम्नातस्यतावतीरू कृत्यतत्रताः त्रां सैदिहो एवेमा अन्यासु चै
साकसूददोहसंस्तास्तदिदा सेत्येतदादिशास्त्रे मविहृतश्चात्र ॥६८॥

प्रतिगरं स्ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः॥६॥६७॥
इति पंचमारण्यके प्रथमोध्यायः॥ राम॥ ओम्॥ ग्रीवा३ः। यस्येदमा रजस्त
जा आयुजो वनं सहः। इंद्रस्य रंत्यं बृहत्। नाधृष आदधर्षे दाधृषा लं धृ. वि
तं श्रावः। तुराय दीमति व्यथिरिंद्रस्य धृषितं सहः। स नो ददातु रयिं रयिं पि
शंग संदृशं।। इंद्रः पतिस्तवस्तमो जनेष्वा सूददोहाः त्रिरोगायत्रैमिंद्रमि
त्था थिनो बृहदित्यन्यासु चैत्समान्माता सु सूक्तवीरन्नु नयासं स्थानविप
र्ययौ समाम्नाता सु चैतत्सूक्तवीरन्मिश्रा सु चैत्सूक्तस्योत्तमां सूददोहा तं४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६९॥

विजवैः। सुतस्तेसोमउपयाहियज्ञैमत्वामदंउरुवारेमघायँ। मंहिष्ठ
इंद्र विजुरोगृणाध्यैसस्साह्नुईत्रहत्येषुशात्रून्नुर्विगाहएषैः। सनोनिता
रंमहयोमइंद्रै। इनोवसुसमृजःपर्वतेष्ठाःप्रतिवामरज्ञीषी। इंद्रःशाश्वद्भिर्जो
हूत्रएवैः। सूददोहाइत्येतत्रयंश्रीवाःशिरोविजवःसर्वमर्द्च्यै ७ १ ६८
राथंतरोदक्षिणःपक्षौभित्वांभूरनोनुमोभि त्वापूर्वपीतयइतिरथंतरस्य
स्तोत्रियानुरूपौप्रगाथोचतस्रःसतीःषड्बृहतीःकरोतींद्रस्यनुवीर्याणि
प्रवोचंत्वहयत्पितरश्चिन्नइंद्रेतिपंचदशीयस्तिग्मश्रृंगोवृषभोनभी ॥६९॥

मंतुग्रोजेज्ञेवीर्यीयस्वधावानुदुब्रह्माण्येरतश्रवुस्यानेमहइंद्रोत्युग्रेति
पंचसूक्तोन्यानइंद्रोदूरादानुआसादितिसंपातेइत्थाहिसोमइन्मदइति
पंक्तिःसूददोहाबार्हतउत्तरस्त्वामिद्धिहवामहेत्वंह्येहिचेरवइतिबृहतः
स्तोत्रियानुरूपौप्रगाथौचतस्रःसतीःषट्बृहतीःकरोतितमुष्टुहियो
अभिभूत्योजाःसुतइत्त्वन्निमिश्लइंद्रसोमइतित्रीण्येभूरेकोरयिपते
रयीणामित्यष्टौसूक्तानिकथामहामवृधत्कस्यहोतुरितिसंपातेइंद्रा
मदायवावृधइतिपंक्तिःसूददोहाराथंतरोदक्षिणःपक्षःपंचदशस्तोमं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ ॥७०॥ एकर्शतं वसिष्ठप्रासाहो बार्हत उत्तरः सप्तदशस्तोमौ द्विरात्रं तमरद्वाजप्रा
साहो नरे पुत्रं द्विपदा स्त्रिमानुकं सुवनासीषधामायाद्विवनसासदेति नव
समाम्नातां अथासमाम्नाताः प्रवइंद्राय वृत्रहंतमाय विप्राग्राथंगाय
तयज्जु जोषन्ना अर्चत्यर्कं देवताः स्वर्का आस्तोमेति श्रुतो युवासइंद्रः
उपप्रक्षे मधुमति क्षियंतः पुष्यंतो रयिंधीमहे तमिंद्र विश्वतो दावन्विश्व
तो आभर यंत्वा शविष्ठमीमहे सस्तुप्रणीते नृतम स्वराळसि मंहिष्ठो वा
जसातये त्वं ह्येकुईशिषे सनादसि कुओजसा विश्वस्य प्रस्तोभ विद्वा ॥७०॥

नुरा वा य द्रिवेहासनूनं इषं नो मित्रावरुणा कर्त्तनेळां पीवरीमिषं कृणु
हीन इंद्र ग्रापदं मघं रयिषणिन सोमो अव्रतं हिनोति न स्पृशाद्रयिः ॥ एष
ब्रह्मेति तिस्र आध्रर्ष्वस्मा इत्येका स्वदर्दोहाय ह्वावानेति धाय्यास्वदर्दोहाः
॥८॥ ६९ ॥ गायत्रीत्स्वाशीतिर्महां इंद्राय ओजसे निति स्त्र उत्तमा उद्धरति
पुरो ळाशं नो अंधस इति तिस्र इंद्र इत्सोमपा एक इत्येतत्स्वनृतीनां ति
स्र उत्तमा उद्धरति तासां स्वादवः सोमा आयाहीत्येतास्मुष्टुत्येन ह्यन्ये
बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति जज्ञानो नु शतक्रतुरित्येकां पुरुहूतं पु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ आरण० ॥
॥ ७१ ॥

रुष्टतमिति तिस्रो थैंद्र इंद्रेदस्मिश्रुतामघमित्युत्तमामुद्धरति प्रकृतान्यग्नीषि
णा आघाये अग्निमिंधत आ तू न इंद्र क्षुमंतमिति सूक्ते सूददोहाः ॥ ९ ॥
१० ॥ बार्हतीतृचाशीतिर्मा चिदन्यद्विशंसतेत्येकया न त्रिंशीतिर्बास्तुनस्पर
सिन इति विंशतिः सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति यदिंद्र प्रागपागुदगिति चतुर्द
शो वयं घ त्वा सुतावंत इति पंचदशी मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चो
द्धरति राधं तरं च प्रगाथमथ हास्य न किः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमु
द्धृत्य त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदध्यात् प्र व सुराधसमिति ॥ ७१ ॥

९ला
षड्वालखिल्यानां सूक्तानि यः सत्राहा विचर्षणिरिति तिस्रो धीयंते अस्तृह
र्यीत इति सूक्ते उत्तमे यं श्रुत्वा न इति सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति तरोभिर्वो
विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरति यो राजा चर्षणीनामित्येकादशी तं वो दस्ममृ
तीषहं मा नो विश्वासु हव्यो य इंद्र भुज आभर इति नव सूददोहाः ॥ २० ॥ ७१
॥ ओ त्यिहीत्तृचाशीतिर्य इंद्र सोमपातम इति सूक्तैतमु अभिप्रगायतेत्युत्त
मामुद्धरती द्वौ य साम गायता सखाय आ शिषामहीति तिस्र उत्तमा उद्धर
ति य एक इद्विदयते आ याह्यद्रिभिः सुतं यस्य त्यच्छंबरं मद इति त्र्यस्तृचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गायत्र्यः संपद्येतास्त्रिंशत्सप्तसप्त गायत्र्यः षट्पङ्क्तिर्होत्राण्युवंति यदिंद्राहं
यथा त्वं प्रसम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्या त्रीणि उद्धरति वार्त्रहं
त्याय त्वावस इत्युत्तमामुद्धरति सुरूपकृत्नुमूतय इति तिस्र ऐंद्रसानसिं
रयिमिति सूक्ते य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति रेवतीर्नः स
धमाद इति तिस्रः सूददोहा इत्येतास्तिस्रस्त्रचाशीतयः सर्वा अर्ध
र्चा अन्नमशीतयः उदरं वा अन्नं स्वावतः पुरूवसविति वशाः सनितः सुस
नितरित्येतदंतौ ददीरेक्णा इति द्विपदां नूनमथेत्येकपदां ता अस्य सूद ॥७२॥

दोहसमित्येतदंतः सूददोहाः सूददोहाः ॥११॥७२॥ इति पंचमारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ राम ॥ ॐ नमः ॥ ऊरू ॐ इंद्राग्नी युवं सु न इत्येतस्यार्धर्चा गायत्रीकारमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः प्र वामहे मंदमाना यांधस इति
नि विजानं वं नूनं वा योन्यं धायि चाकं न्योज्ञात एव प्रथमो मनस्वानिति नेअं
तरेणा यो ह्यर्वाङ् उपवंधुरेष्ठा विधुं दद्राणं समने बहूनामित्येतदावपनं द
शातीनामैंद्रीणां त्रिष्टुप्जगतीनां बृहतीसंपन्नानां यावतीरावपेरंस्तावंत्यू
र्ध्वमायुषो वर्षाणि जिजीविषेत्संवत्सरात्संवत्सरादृन्नातो न वीत्यमृत्युर्वा

जिनेद्वे वज्रं तमिंद्रो विश्वं विराजतीत्येकपदे द्वे विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टु
भं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चं व्य
तिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादर्द्धर्चादु
त्तरमुत्तरमर्द्धर्चं व्यतिषजति प्रकृत्याद्योषः पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति ष
ड्वानिष्टइंद्रसदने अकारीत्येतस्य च तस्त्रः शस्त्वोत्तमामुपसंतत्यौ पोत्त
मया परिदधाति परिहित उक्थ उक्थं संपदं त्तपत्युक्थवीर्यस्य स्थान उ
क्थदोहः ॥१२॥७३॥ मूर्द्धा लोकानामसि वाचो रसस्तेजः प्राणस्यायत ॥७३॥

नं मनसः संवेशश्चक्षुषः संभवः श्रोत्रस्य प्रतिष्ठा हृदयस्य सर्वो इंद्रः क
र्मा क्षितममृतं व्योम। ऋतं सत्यं विजिज्ञास्यानं विवाचनमंतो वाचो विभुः सर्व
स्मादुत्तरं ज्योतिरूधः प्रतिवादः पूर्वं सर्वं वाक्कूपरागवीक्तं फसुलिलं धेनु
पिन्वति। चक्षुः श्रोत्रं प्राणः सत्यं संमितं वाकृन्तं मनसो विन्नृतं। हृदयोग्रं
ब्राह्मणमहत्त्रुमं नश्चुत्रैं। वर्षं पवित्रं गोमगं पृथिव्यु परं बरुणावुच्छितं मंतप
स्तन्विंद्र ज्येष्ठं सहस्रधारमक्षुताक्षरममृतं दु होनं। एतास्त उक्थ त्नंत
य एता वाचो विभृतयः। तानिमांद्रह धुक्ष्वीमं तस्या। श्रियं मही। प्रजापतिर्

कं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दंब्रह्मवेदानांसस्केजुरसौ।तेनाहंविश्वमाप्यासंसर्वान्कामांदुहामहतं।
भूर्भुवःस्वस्त्रयोवेदोसि।ब्रह्मप्रजांमेधुक्ष्व।आयुःप्राणंमेधुक्ष्व।पशूंस्त्वि
त्वंमेधुक्ष्व।श्रियंयशोमेधुक्ष्व।लोकंब्रह्मवर्चसमन्नाद्यंयज्ञसमृद्धिंमेधु
क्ष्वेतिवाचयेत्स्वध्वर्युर्भेदंचेदस्यभवेत्याँमुक्थ्यग्रायत्रस्तोमस्येतीज्या
येसंप्रेषितोयेश्यजामहइत्यागूर्यनित्ययेवयजतिव्यवान्येवानुवषट्
करोत्युक्तंवषट्कारानुमंत्रणंमोहरस्याध्वर्युरुक्थपात्रमतिग्राह्यांश्चम
सांश्चभक्षंप्रतिख्यायहोताप्राङ्प्रेंखादवरोहत्यथैतंप्रेंखंप्रत्यंचमव ॥७४॥

वधंतियथांशसितारंभक्षयिष्यंतंनोपहनिष्यसीतिप्रेंखस्यछायतनेआ
सीनोहोताभक्षयेत्यथैतदुक्थपात्रंहोतोपस्थेनजपेनभक्षयति।वा
ग्देवीसोमस्यतृप्यतु।सोमोमेराजायुःप्राणायवर्धतु।सममेप्राणःसर्वमा
युर्दुहामहदिस्येतत्समाराभिज्ञविको तृतीयसवनमन्वैश्वदेवान्निवि
ज्ञानांदस्यवामस्यपलितस्यहोतुरितिसलिलस्यदेर्घतमसंएकचत्वा
रिंशतंमानोभद्रीयंचतस्यस्थानेएकाहिको वैश्वदेवस्यप्रतिपदनु
चरौच्यवेतचेद्यज्ञायज्ञीयमग्नेनवश्रवोवयइतिषट्स्तोत्रियानुरूपो

२०१०८

॥आरण्य॥ ७५॥ यदीळांदंब्रूयसीषुचेत्तुवीरन्नोग्निन्नस्तत्रक्तिमिशितितावतीरनुरूपः
संपंनंमहाव्रतंसंतिष्ठतइदमहरग्निष्टोमीयंयथाकालमवभृथंप्रेत्यहरे
युःसंदहेयुर्वासीः॥२॥१३॥७४॥नादीक्षितोमहाव्रतंशंसेन्नानग्नौनपर
स्मैर्नसंवत्सरइत्येकेकामंपित्रेवाचार्यायवाशंसेदात्मनोहेवास्यतछस्तं
भवतिहोतरशंस्त्रिषूक्थशायज्ञसोमस्येत्येकप्रैषःसनाराशंसेष्वनाराशंसे
षुवाहोत्रकाणामुक्थशायज्ञसोमानामितितदिदमहर्नानंतेवासिने
प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिनेनोएवासंवत्सरवासिनेनाब्रह्मचारिणे ॥७५॥

नासब्रह्मचारिणेनोएवासब्रह्मचारिणेनानभिप्राप्तायेतंदेशंनब्रूयः
सकृदनाद्विर्गदनाद्वाद्व्येवएक एकस्मैप्रब्रूयादितिहस्माहजात
कर्णौनवत्सेचनतृतीयइतिनतिष्ठंस्तिष्ठतेनव्रजन्व्रजतेनशयानः
शयानायनोपर्यासीनेयोधएवासीनोधआसीनायनावष्टब्धोन
र्वे५ प्रतिस्तब्धोनातिवीतोनांकंकृत्वोर्ध्वज्ञुरनपश्रितोधीयीत नमांसं
भुक्त्वानलोहितंदृष्ट्वानगतासुन्त्वानव्रतमाक्रम्यनाक्त्वानाभ्यज्यनोत्म
र्दनंकारयित्वाननापितेनकारयित्वानस्नात्वानवर्णकेनानुलिप्येन

उपर्यासीना४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आर॰ ण०॥
॥७६॥ स्नातमपिन हैनं स्त्रियमुपगम्यैनो ल्लिख्यनावलिख्यैनेदमेकस्मिन्न
हनि समापयेदिति ह स्माह जातूकर्ण्यः समापयेदिति गालवोयदन्य
स्मा कुर्वाणीति म्यः समापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनोऽन्यमन्यस्मिंदेशे
ग्राममयमानदतियत्रेदमधीयीतेन नतत्रान्यदधीयीत यत्र त्वन्यदधी
यीत कामम् इदं तत्राधीयीत नेदमनधीयन् स्नातको भवति यद्यप्यन्यद्ध
द्धधीयान्नैवेदमनधीयत्स्नातको भवति नास्मादधीतात्प्रमाद्येद्यद्यप्य
न्यस्मात्प्रमाद्येन्नैवास्मात्प्रमाद्येन्नो एवास्मात्प्रमाद्येदस्माच्चेन्न प्रमा ॥७६॥

आर॰
॥७७॥ द्येद्दलमात्मन इति विद्याद्दलं सत्यं विद्यान्नेदं विदन्निदं विद्या समृद्धिरिति न स
ह भुंजीत न सधमादी स्यादथातः स्वाध्यायधर्मं व्याख्यास्यामः उपपुराणे नापीते
कक्षोदके पूर्वाह्णे संभिन्नासु कालायास्वपरांह्णे नाध्यृद्धे मेघ पन्नौ वर्षेत्रिरात्रं
वैदिकेनाध्यायनं तरियान्नास्मिन्कथां वदेतैनास्य रात्रौ चनच कीर्त्तयिषेन्न
दितिवा एतस्यं महतो भूतस्य नामभवति योस्यैतदेवं नाम वेद ब्रह्म भवति ब्रह्म
भवति ॥३॥ ॥१८॥ इति पंचम आरण्यके तृतीयोध्यायः ॥ ॥ अग्निर्वै देवः ॥ महाव्रत ॥७७॥

आरण्य ७८॥ २०१०९ २०/३-१७

॥इतिपंचारण्यकानिसंपूर्णानि॥पशुपते॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts